

המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים ביש"ע הינתקות 2005 כמקרה מבחן

יאיר שלג

72 מחקר מדיניות

ירושלים, אב תשס"ז, אוגוסט 2007

המכון הישראלי לדמוקרטיה

The Political and Social Ramifications of Evacuating Settlements
in Judea, Samaria, and the Gaza Strip
Disengagement 2005 as a Test Case
Yair Sheleg

עריכת לשון: תמי אילון אורטל
עיצוב הסדרה והעטיפה: רון הרן
סדר והדפסה: ארט פלוס, ירושלים

מסת"ב 965-519-036-6 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

להזמנת ספרים ומחקרי מדיניות בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה:
טלפון: 1-800-20-2222, 02-5300800; פקס: 03-5300867
דוא"ל: orders@idi.org.il
אתר האינטרנט: www.idi.org.il
המכון הישראלי לדמוקרטיה, ת"ד 4482, ירושלים 91044

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה, תשס"ז
Copyright by The Israel Democracy Institute
Printed in Israel 2007

כל מחקרי המדיניות וכן פרק נבחר מכל ספר ניתנים להורדה חינם מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי, לא מפלגתי, הממוקם בתפר שבין האקדמיה לפוליטיקה. המכון עוסק בתכנון מדיניות ובעיצוב רפורמות בממשל, במנהל הציבורי ובמוסדות הדמוקרטיה.

בתכניותיו ובמפעליו המכון חותר לחזק את מוסדות הדמוקרטיה המתהווה בישראל ולגבש את ערכיה. בהמשך לעבודת מחקר מעמיקה הוא מגיש המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפול חזון ארוך טווח של משטר דמוקרטי יציב, המותאם למבנה, לערכים ולנורמות של החברה הישראלית. המכון שואף לקדם בישראל שיח ציבורי בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליוזם רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות, לשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולקהל הרחב, לספק מידע ולהציג מחקר משווה.

החוקרים במכון הישראלי לדמוקרטיה הם אנשי אקדמיה, והם מובילים פרויקטים במגוון תחומים של החברה והמשטר בישראל. מחלקת ההוצאה לאור של המכון מפיקה, משווקת ומפיצה את פְּרוֹת עבודתם בכמה סדרות: ספרים ('הספרייה לדמוקרטיה'), מחקרי מדיניות, פורום קיסריה, כתבי עת ודברי ימי עיון.

יאיר שלג הוא חוקר בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה וחבר מערכת עיתון 'הארץ'.

הדברים המתפרסמים במחקרי המדיניות אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תוכן העניינים

7	תודות
9	תקציר
13	מבוא
19	פרק ראשון דרך קבלת ההכרעות
29	פרק שני אופי הפינוי והפיצוי
39	פרק שלישי מעורבות הצבא בפינוי
45	פרק רביעי הפעולות של מתנגדי הפינוי
59	פרק חמישי היחס שהפינו גורמי אכיפת החוק למתנגדי הפינוי
65	פרק שישי מחדלי הטיפול במפונים
77	פרק שביעי השפעות הפינוי על מתיישיבי יו"ש, על הציונות הדתית ועל החברה הישראלית
103	פרק שמיני השפעות עמונה ומלחמת לבנון השנייה
113	סיכום ההמלצות
117	פרסומי המכון הישראלי לדמוקרטיה בנושא חברה
121	مختصر
iii	Summary

תודות

בפתח העבודה ברצוני להודות לכל מי שסייע בידי בהכנתה. תודה מקרב לב לפרופ' **אביעזר רביצקי** על הליווי, העצה וההתעניינות. זו הזדמנות להתפלל להחלמתו המהירה והשלמה ולחזרתו לפעילות מלאה בכל תפקידיו, ובכללם במכון הישראלי לדמוקרטיה. **לפרופ' יודיה צ' שטרן**, על הליווי לאחר פציעתו הקשה של פרופ' רביצקי.

לד"ר אריק כרמון, על קריאת כתב היד וההערות. **לפרופ' שלמה אבינרי**, על קריאת הטיוטה של הפרק הראשון (העוסק בלביון דרכי ההכרעה בסוגיית פינוי יישובים) ועל הערותיו.

לכל המרואיינים:

אהרן אברמוביץ, יו"ר צוות ההיגוי המשפטי-כלכלי של הממשלה לקראת ההינתקות; כיום מנכ"ל משרד החוץ.

איציק איליה, מנהל ישיבת 'תורת החיים' ביד בנימין; לשעבר סגן ראש המועצה האזורית חוף עזה.

שי בן-יוסף, יועץ ארגוני בתחום הקהילתי; ייעץ לקהילות גוש קטיף לפני הפינוי ואחריו.

ניצב אורי בר-לב, מפקד מחוז דרום של משטרת ישראל; הממונה מטעם המשטרה על פעילות ההינתקות.

יונתן בשיא, ראש מינהלת סלי"ע בתקופת הפינוי (המינהלת הממשלתית שהוקמה לשיקום המפונים).

יונה גודמן, מרכז מהו"ת (מרכז היערכות להתמודדות בחירום), מועצה אזורית שומרון; ייעץ לקהילות המפונים לפני הפינוי ואחריו.

שאול גולדשטיין, יו"ר המועצה האזורית גוש עציון; סגן יו"ר מועצת יש"ע בתקופת הפינוי.

ליאור כלפא, כיום יו"ר ועד מתיישבי גוש קטיף; בתקופת הפינוי שימש יו"ר מזכירות נווה דקלים.

בנצי ליברמן, יו"ר המועצה האזורית שומרון; יו"ר מועצת יש"ע בתקופת הפינוי.

עו"ד יצחק מירון, יו"ר הפורום המשפטי למען ארץ ישראל (פורום שהעניק למפונים ייצוג משפטי).

רפי סרי, יו"ר מטה המאבק של תושבי גוש קטיף בתקופת הפינוי.
עו"ד יוסי פוקס, הפורום המשפטי למען ארץ ישראל.
יוחנן פלסנר, עוזר למנכ"ל משרד ראש הממשלה לשעבר אילן כהן בתקופת הפינוי ואחריה; הממונה על תיעוד פעילות הלשכה בסוגיית ההינתקות.
אלוף טל רוסו, ראש אגף מבצעים בצה"ל; שימש מפקד כוחות הפינוי בצפון השומרון וממונה מטעם צה"ל על הקשר עם הציונות הדתית בעקבות ההינתקות.
דני שטרול, פסיכולוג ויועץ ארגוני, מנהל הפן החברתי במינהלת סל"ע; לשעבר ראש ממד"ה (מחלקת מדעי התנהגות) בצה"ל.
מרים שפירא, מנהלת מרכז מהו"ת, מועצה אזורית שומרון; פסיכולוגית קלינית, ייעצה רבות למפונים לפני ההינתקות, בעת ההינתקות ואחריה.

תקציר

בקיץ 2005 עברה החברה הישראלית, למודת עימותים חיצוניים קשים, את אחת המשוכות הפנימיות המשמעותיות בתולדותיה – מהלך פינוים של 8,500 ישראלים ו-21 יישובים ברצועת עזה וצפון השומרון. זה היה כמובן מהלך טראומתי בראש ובראשונה עבור המפונים עצמם, חבריהם ותומכיהם האינדאולוגיים, מפני שחברו בו שלושה חורבנות: חורבן אידאולוגי – של האמונה בזכות ובצורך של ישראל להמשיך ולשלוט באזורים שפוננו; חורבן אישי – של הבית הפרטי שחרב, לאחר שהושקעו בו שנים רבות של עמל ואהבה; וחורבן, או לפחות מכה אנושה, לקהילות שפוננו.

הכעס על הפינוי הצפוי התפרץ באופן מוחצן ויצר ממילא סבך שאלות גם לחברה המפנה: מהי הדרך הדמוקרטית הלגיטימית להכרעה על צעד מרחיק לכת מעין זה, כאשר ברקע טענות שצעד מסוג זה הוא פסול במהותו, בהיותו פוגע פגיעה אנושה ובלתי מידתית בזכות האדם לביתו ולאדמתו ואין להצדיקו בשום מקרה? מהו הפיזיו הנכון למפונים והדרך הנכונה לשקמם? מיהו הגורם שצריך להיות אחראי באופן מעשי לפינוי? מהם הגבולות הלגיטימיים של מחאה והתנגדות לצעד מעין זה, ועד כמה רשויות החוק אמורות להיות סובלניות להתפרצויות מחאה קשות?

בכל השאלות האלה דן המחקר שלפנינו. יודגש מיד: בהיות המכון הישראלי לדמוקרטיה מוסד מחקר א-פוליטי, מחקר המדיניות אינו דן בשאלה אם הפינוי היה מוצדק או לא. כל עניינו הוא בבחינת האופן שבו החברה אמורה להתמודד עם פינוי מעין זה.

זאת ועוד: המחקר אינו בא לתעד באופן כרוניולוגי את סיפורה של תכנית ההינתקות – למן ההכרזה עליה בדצמבר 2003 על ידי ראש הממשלה דאז אריאל שרון ועד לביצועה באוגוסט 2005. עניינו הוא בשאלה העקרונית: כיצד אמורה החברה הישראלית לגשת לצעד טראומתי מעין זה? מבטו של המחקר הוא גם צופה פני עתיד – הפקת לקחים מ'הינתקות 2005' למקרה שממשלה בישראל תרצה להחליט בעתיד על פינוי יישובים. מבחינה זו המחקר הנוכחי הוא המשכו של מחקר קודם, שראה אור בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה כחודשיים לפני ההכרזה על תכנית ההינתקות.^א

א יאיר שלג, **המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים בישיע**, נייר עמדה 42, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2003. מהדורה שנייה ומעודכנת פורסמה ביולי 2004.

אז היה זה מחקר עקרוני שדן בסוגיה תאורטית לכאורה. המחקר שלפנינו מבקש להשתמש באירוע הראלי של הינתקות 2005 כדי לחזור ולהפיק ממנו לקחים לסוגיה העקרונית: מהי המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים בישיע? משום כך נשמרה כותרת המחקר מ-2003, והוצמדה לה כותרת המשנה: 'הינתקות 2005 כמקרה מבחן'.

מאותה סיבה נחלקים פרקי המחקר לא באופן כרונולוגי אלא בחלוקה תמטית, לפי הסוגיות העיקריות שצצו בעקבות הינתקות 2005, בניסיון ללמוד אותן לעומק ולהפיק את לקחייהן לעתיד. הסוגיות הן אלה: אופי ומסגרת קבלת ההכרעה על הפינוי; הוויכוח על אופי הפיצוי (גובהו ואם יינתן בכסף או בהתיישבות חלופית); מעורבות הצבא בפעולה של פינוי אזרחים, ובפרט מאחר שבישראל מדובר בצבא עם שמגויסים אליו גיוס חובה גם מתנגדי ההינתקות; אופי פעולות המחאה של מתנגדי הפינוי ויחסם של גורמי אכיפת החוק אל פעילותם; מצבם של המפונים כעבור שנתיים מן הפינוי ובחינת תהליך השיקום בכלל; השפעת הפינוי על מגזרים ישראליים שונים: ציבור מתיישבי יו"ש החרדים, שחרב הפינוי תופנה בעתיד גם כלפיהם; הציונות הדתית, שאנשיה היו עיקר המפונים וגם היו הרוב בקרב המתנגדים להינתקות, והחברה הישראלית. ולבסוף, מכיוון שבזמן שחלף מאז ההינתקות עברה החברה הישראלית עוד שני אירועים טראומטיים הרלוונטיים ליחסים שבין הציונות הדתית לבין כלל החברה – העימות בעמונה בפברואר 2006 ומלחמת לבנון השנייה ביולי אותה שנה – נבחנה גם השפעתם של שני אלה על התופעות שנחשפו בעקבות ההינתקות.

המחקר מחדד את האבחנה בדבר מצבם הקשה של המפונים בחלון שנתיים מאז פינוים. הוא אף מפרט את הגוונים החדשים של ההתייחסות למדינה ולמוסדותיה בקרב זרמים תאולוגיים שונים בציונות הדתית – אלה המוסיפים להחזיק בהשקפה הדוגלת בקדושתה הדתית של המדינה, אלה המבדילים בין המדינה (שערכה נותר בעיניהם) לבין חובת הציות לממשלה, ואלה שההינתקות גרמה להם יחס של ניכור למדינה ולתפיסה פוסט-ציונית מובהקת. ההערכה בעקבות המחקר היא שבקרב החוגים התורניים שהגיבו תגובה תאולוגית למשבר ההינתקות אכן נוצרו שינויים אידאולוגיים, אך לא דווקא משבר. עצם השינוי, ואפילו ההתרסה כנגד המדינה, מעידים על חיוניות. לעומת זאת נראה שדווקא בקרב רבים מבני הציונות הדתית הבורגנית, שאינם מנסחים את עולמם ניסוח תאולוגי, נוצר משבר משמעותי יותר: אין להם נרטיב אידאולוגי חלופי לנרטיב הציוני,

אבל הם חשים שהציונות בסכנה ולעתים הם מרגישים נבגדים ברמה החברתית על ידי עמיתיהם החילוניים. מתוך כך מסתמנת בקרב ציבור זה ירידה במוטיבציה להתנדבות ולתרומה לאומית, גם בלא שהיא מלווה בהצהרה תאולוגית עקרונית על שינוי היחס למדינה. ההמלצות העיקריות של המחקר הן אלה:

- ככלל, יש להיזהר מפינוי יישובים רחב ולהעדיף קודם את מיצוי הפתרונות המדיניים הכוללים מתן אפשרות למתיישבים להישאר ביישוביהם גם במסגרת ריבונות פלסטינית. לחלופין יש לצמצם צמצום מרבי את מספר המפונים.
- יש לקבוע ירוב מיוחד להצבעה בכנסת על פינוי יישובים, לכל הפחות רוב של חברי הכנסת.
- על הפיצוי המועדף להתמקד בהקמת דיור קהילתי חלופי, ולא בפיצוי כספי.
- על לוח הזמנים לפינוי להיות ממושך דיו כך שיביא בחשבון הקמת יישובים חלופיים למפונים (לכל הפחות יישובים זמניים).
- על שיקום המפונים להיעשות ככל האפשר בידי בני הקהילה המפונה או אנשים הקרובים להם בעולמם הערכי, ולא בידי 'מקצוענים' חיצוניים, טובים ובעלי מוטיבציה ככל שיהיו.
- יש לתת משאבים וסמכויות עצמאיות למינהלת פינוי עתידית, כך שלא תהיה תלויה בכל החלטה במשרדי הממשלה, על הבירוקרטיה המקובלת בהם.
- יש להעדיף פינוי באמצעות שוטרים ולא באמצעות חיילי צה"ל.
- יש לטפח את נכונות המפונים לשתף פעולה עם רשויות המדינה בתהליך שיקומם ובד בבד לאפשר את מימוש זכותם למאבק פוליטי לגיטימי כנגד הפינוי עצמו.
- יש לעשות מאמץ לבנות הנהגה כללית של ציבור המתיישבים והמפונים כדי שתשמש כתובת אחת לדיאלוג עם הרשויות. בה בעת על ההנהגה הזאת להשתדל לפרוש את 'מוטת שליטתה' על כלל מתנגדי הפינוי, בכלל זה הקיצוניים שבהם, באמצעות דיאלוג מתמיד עם כלל הקבוצות.

מבוא

בדצמבר 2003 הכריז ראש הממשלה דאז, אריאל שרון, בנאום בכנס הרצליה, על 'תכנית ההינתקות' – יציאת כוחות צה"ל מרצועת עזה ופינוי¹ כל היישובים הישראליים ברצועת עזה וארבעה יישובים נוספים בצפון השומרון. מרגע מתן ההודעה ועד אוגוסט 2005, זמן מימוש התכנית, עברו 20 חודשים. תקופה זו הייתה מן הדרמתיות ביותר בהיסטוריה הסוערת ממילא של מדינת ישראל.

תכנית ההינתקות שינתה באחת שתי אבני יסוד של המדיניות הישראלית. הראשונה שבהן היא פינוי יישובים ישראלים משטחי יהודה, שומרון וחבל עזה (להלן: יש"ע). אמנם יותר מעשרים שנה קודם לכן פינתה ישראל שורה של יישובים בחצי האי סיני במסגרת הסכם השלום עם מצרים, אבל סיני, בניגוד ליש"ע, לא נחשבה לחלק מארץ ישראל 'ההיסטורית' המקודשת. יתר על כן, השטחים שישראל החזירה למצרים היו שטחים שהיא כבשה ממנה במלחמת ששת הימים, ועם החזרתם לא נותרה עוד לכאורה עילה לעימות. לעומת זאת השטחים ביש"ע נועדו להימסר לפלסטינים, שהעימות אתם הוא לב הסכסוך הישראלי-ערבי על ארץ ישראל, ובקרב שני העמים יש רבים הסבורים שהעם השני אינו זכאי כלל למעמד ריבוני בארץ. ממילא יש הרואים קושי רב יותר בויתור לפלסטינים מוויתור לכל מדינה ערבית שהיא. הטענה שלהם היא שוויתור מסוג זה עלול לפגוע בעצם האחיזה והריבונות הישראלית על הארץ, כיוון שיש בו הכרה תקדימית בזכות הפלסטינית, ולו חלקית, על הארץ.

אבן היסוד השנייה שתכנית ההינתקות שינתה היא פינויים החד-צדדי של יישובים, שלא במסגרת הסכם וללא כל תמורה מדינית. הנחת המוצא הייתה שהסכם שלום עם הפלסטינים אינו אפשרי בשלב זה של הסכסוך

1 ביקורת ציבורית רבה נמתחה מצד מתנגדי הפינוי על עצם השימוש במילה זו. רבים מהם טענו שמדובר במילה 'מכובסת' ואף חמור מכך, שכן, כדברי הרב יעקב מדן (בשיחה שערכתי עמו), 'מפנים אבק אבל לא בני אדם'. הם העדיפו את הביטויים 'עקירה', 'גירוש' ואפילו 'טרנספר'. עם התנגדותי לשימוש במונחים 'גירוש' ו'טרנספר', אני מסכים שהמונח 'עקירה' ממחיש יותר את הפן הכפוי, ואף האלים, של האירוע, מהמילה הניטרלית 'פינוי'. עם זאת גם המונח 'פינוי' לגיטימי, כשם שמשמשים בו לתאר הוצאת אדם פרטי מביתו (למשל בשל חוב משכנתה), בלי לרמוז בכך שהוא משול לאבק. לפיכך, וכיוון שזה המונח שהשתרש, השתמשתי במחקר זה במילה 'פינוי'.

(ראש הממשלה אהוד ברק ניסה להגיע להסכם כזה בוועידת קמפ דייוויד בשנת 2000, ונכשל).

הכוונה לפנות יישובים באורח חד-צדדי רק הגבירה, כמובן, את הוויכוח על התכנית, שהיה צפוי ממילא בשל עצם עקירתם של 21 יישובים ישראלים וכ-8,500 תושבים. ואמנם, בעשרים החודשים שחלפו בין הודעתו הראשונה של ראש הממשלה לבין מימוש התכנית באוגוסט 2005 ידעה המערכת הציבורית בישראל ויכוח וטלטה שמעטים כמותם זכורים בהיסטוריה הישראלית הסוערת. הדי העימות נמשכים עד היום, ומן הסתם ילוו את החברה הישראלית עוד תקופה ארוכה. מעבר לוויכוח האידאולוגי הבסיסי (אם האינטרס הישראלי מחייב או שולל את עקירת היישובים), התמקד העימות סביב תכנית ההיתקנות בשורה של נושאים הנוגעים לאופן מימושה:

- **אופי ההכרעה על התכנית:** מתנגדי התכנית טענו שהתנאי לקבלת התכנית הוא 'חזרה אל העם' (בחירות חדשות או משאל עם). הם הביעו ביקורת על פיטורי השרים של מפלגת האיחוד הלאומי לקראת ההצבעה הממשלתית על התכנית וכן על העובדה ששרון התנער ממשאל מתפקדי הליכוד לאחר שאלה דחו את התכנית (אף שהיזמה למשאל באה מצד שרון).
- **הפיצוי למפונים:** מבקרי התכנית טענו שהפיצויים שמבטיח חוק פינוי-פיצוי נמוכים מדי וקבלו על 'חורים' ואפילו שהחוק יוצר בין סוגי מתיישבים. עם זאת הטענה העיקרית נוגעת לכך שהחוק היה צריך להתמקד מלכתחילה בהבטחת יישוב מחדש של קהילות האם, כפי שאכן נעשה בסופו של דבר, ולא להתמקד בפיצוי כספי.
- **השימוש בצבא לביצוע הפינוי:** המבקרים טענו שהצבא נועד להגן על ישראל מפני אויביה, ולא לשמש זרוע ממשלתית למימוש מדיניות פוליטית שנויה במחלוקת שיש בה משום פגיעה קשה בחלק מאזרחי המדינה. לטענת המתנגדים, הבעייתיות של הפעלת הצבא חמורה במיוחד משום שמדובר ב'צבא העם', שהגיוס אליו הוא גיוס חובה. השימוש במגויסי החובה האלה לשם הפינוי מעמת רבים מהם עם הוראה שהם מתנגדים לה בכל לבם ושכאמור גם אינה חלק מייעודו המקורי של הצבא.

- **הפעילות של מתנגדי הפינוי והיחס אליהם:** מצד אחד המתנגדים לפינוי לא תמיד עמדו בקריטריונים של מחאה לגיטימית במסגרת מאבק דמוקרטי, דבר שבא לידי ביטוי בייחוד בכמה פעולות אלימות (כגון הנחת דוקרנים בכבישים ראשיים) ובביטויים קשים כגון האיום 'לסכל בכוח' את הפינוי. מצד אחר מתנגדי הפינוי עצמם התלוננו על ניסיונות השלטון לפגוע באופן לא דמוקרטי או מוגזם בזכותם למחאה.

- **מצב המפונים:** בעיות דיור במהלך התקופה שלאחר הפינוי; קשיים באיתור הציוד ונזקים שנגרמו לו במהלך אחסונו במכולות; קשיים במציאת תעסוקה מחודשת. מנגד, הגורמים שטיפלו במפונים טענו שהגורם העיקרי לבעיות השיקום היה חוסר שיתוף הפעולה מצד המפונים עצמם בחודשים שקדמו להינתקות (מחשש שמא ייחשב שיתוף הפעולה כהסכמה לפינוי).

מחקר זה אינו מתיימר כמובן להביע עמדה בשאלה הפוליטית אם הפינוי היה מוצדק או לא. עניינו בשאלות האחרות שתוארו כאן, שאלות היישום של תהליך הפינוי – אופי ההכרעה, אופי הפיצוי, סוגיית השימוש בצבא, פעילות המתנגדים ויחס גורמי אכיפת החוק כלפיהם ומצבם של המפונים. בנוסף, המחקר מבקש לבחון את השפעת הפינוי על החברה הישראלית מכמה היבטים – בראש ובראשונה על עולמם של המתיישבים ביהודה ושומרון (להלן: יו"ש), שחרב הפינוי הפכה מאז תכנית ההינתקות ראלית יותר גם עבורם; כמו כן את השפעת הפינוי על עולמה של הציונות הדתית, שזיקתה למדינה, לצבא ולחברה הישראלית עברה טלטלה קשה בעקבות הפינוי (השפעת הפינוי על הציונות הדתית היא סעיף נכבד העומד בפני עצמו, ולא ספח להשפעת הפינוי על המתנחלים). לבסוף, יש לבחון השפעות עומק נוספות של הפינוי, למשל מידת השפעתו על תמיכה ב'טרנספרי' פיזי או מדיני של ערביי ישראל.

מטרת הבחינה אינה רק ניתוח של העבר, אלא בעיקר פנייה לעתיד. מאז מימוש תכנית ההינתקות ועד יולי 2006 רווחה במערכת הפוליטית ההנחה שהפינוי בעזה אינו אלא הקדמה לפינוי נרחב בעתיד גם של יישובים רבים ביו"ש (עם או בלי הסכם עם הפלסטינים). במצב כזה יש כמובן ערך רב לבחינת לקחי ההינתקות. אמנם, מאז פרוץ מלחמת לבנון השנייה סר חנם של רעיונות פינוי חד-צדדיים (כפי שיפורט בפרק השמיני), אבל התמשכות הסכסוך הישראלי-פלסטיני וההנחה שגם בעת איומים

חריפים מאירן העימות עם הפלסטינים עדיין תובע את תשומת הלב שלו, מביאים למסקנה שפינוי יישובים נוספים ביו"ש ודאי יעמוד שוב על הפרק בנקודת זמן כלשהי. המערכת הציבורית צריכה אפוא להגיע לרגע הזה כשהיא מצוידת בלקחי תכנית ההינתקות. זו אפוא מטרתו העיקרית של מחקר זה.

יתר על כן, המלחמה בלבנון כבר הדחיקה לכאורה את פרשת ההינתקות מהשיח ומהזיכרון הציבורי. אולם רבבות בני אדם שהאירועים עדיין דוקרים עמוק בלבם חיים בקרבנו. לכן ראוי לבחון לעומק את לקחי ההינתקות. בהקשר זה, דווקא הזמן שחלף והעובדה שנושאים חדשים הציפו את סדר היום הלאומי מאפשרים להבחין בבהירות רבה יותר בין הלקחים המשמעותיים שיש להפיק מפרשת ההינתקות ובין מה שאינו אלא התרגשות של הימים הסמוכים לפינוי, ואינו בהכרח עומד במבחן הזמן. שתי הערות מקדמיות לאופיו של המחקר:

א. סיפורו של תהליך ההינתקות הוא סיפור מורכב, המכיל פרטים רבים שאפשר וראוי לפרוש אותם על פני מאות עמודים. לא זו כוונת המחקר. הוא אינו מציג סיפור כרונולוגי של תהליך ההינתקות, אלא מבקש לבחון בדיעבד את ההיבטים העיקריים שהיו שנויים במחלוקת, מתוך אוריינטציה שעיקרה פני עתיד. המחקר שלפנינו מבקש להפיק לקחים לאפשרות עתידית של פינוי יישובים נוסף. המחקר יבדוק גם את היחס שקיבלו המפונים, וכיצד אפשר לתקנו. לפיכך אופייה של העבודה תמטי ולא כרונולוגי, והפרטים העובדתיים המופיעים בה מובאים מתוך הדיון העקרוני בסוגיות הנדונות, ולא להפך. כל פרק מסתיים במסקנות מעשיות או בהמלצות. בסוף המחקר נביא את סיכום ההמלצות העיקריות.

ב. מחקר זה הוא במידה רבה מעין 'סגירת מעגל' עם מחקר קודם שפרסמתי במכון הישראלי לדמוקרטיה, חודשיים בלבד בטרם פרסם אריאל שרון את תכנית ההינתקות.² גם המחקר הקודם עסק ב'משמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים בישי"ע', אך בחינת הסוגיה הייתה תאורטית בלבד. תכנית ההינתקות יצרה צורך לבחון את הסוגיה גם בהקשר מעשי-ממשי. לכן בחרתי לקרוא למחקר זה, המשלים את קודמו,

2 יאיר שלג, **המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים בישי"ע**, נייר עמדה 42, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2003. מהדורה שנייה ומעודכנת פורסמה ביולי 2004.

באותו שם, ולהוסיף כותרת משנה: 'הינתקות 2005 כמקרה מבחן'. הכוונה היא לתהליך שלקחיו יכולים וצריכים להשליך על תרחיש עתידי אפשרי של פינוי יישובים ביו"ש. מסיבה זו בכל אחד מהפרקים במחקר הנוכחי המתייחסים לנושאים שעסקתי בהם במחקר הקודם ביקשתי גם לבחון אם ההמלצות שפורסמו באוקטובר 2003 עמדו במבחן תכנית ההינתקות.

הביקורת הראשונית של מתנגדי ההינתקות כלפי התכנית הייתה על עצם העובדה שהממשלה הכריזה עליה בלי להביא אותה להכרעת הציבור במשאל עם או בבחירות חדשות. טענת המתנגדים הייתה שבתכנית המבשרת צעד דרמטי של פינוי אלפי אזרחים ישראלים מבתיהם, שלא לדבר על המשמעות האידאולוגית של נסיגה ראשונית (הטומנת במהותה תקדים לנסיגות עתידיות) משטחי ישיע, הציבור הישראלי הוא שצריך להכריע, ואין להסתמך על המנדט שניתן לראש הממשלה ולקואליציה שלו בבחירות.

יתר על כן, את הביקורת הזאת חיזקה העובדה שבמערכת הבחירות שהסתיימה רק עשרה חודשים לפני הכרזת תכנית ההינתקות, ביטא אריאל שרון עמדה ברורה נגד נסיגה חד-צדדית מעזה בתגובה לתביעות בעניין זה מצד יריבו ממפלגת העבודה, עמרם מצנע.³ ממילא, טענו המתנגדים, מימוש התכנית בלא הבאתה לאישור הציבור הוא בגדר הונאת הבוחר והפרת החוזה הלא כתוב, אך המשמעותי, שבין הבוחר לנבחר.

תומכי ההינתקות טענו מנגד שההיגיון הבסיסי של השיטה הפרלמנטרית מושתת על הענקת מנדט למפלגות המרכיבות את הממשלה ולראש הממשלה להוביל את המדינה בדרך שנראית להם, כל עוד מדיניותם נהנית מאמון הכנסת; אחרת כל נושא אמור לחזור להכרעת הציבור, ואין לדבר סוף. הם גם הזכירו שיש שורה של נושאים המסעירים את הציבוריות הישראלית (למשל, הצעות להפרדת הדת מהמדינה או ביטול מונופול הרבנות על נישואין וגירושין) לא פחות מהנסיגה מישיע. אם כל נושא יועבר להכרעת הציבור, גם הציבור הדתי, שאנשיו היו בראש מחנה המתנגדים להינתקות, לא ירווה מכך נחת. זאת ועוד, שיטת משאלי העם מסוכנת במיוחד לקבוצות

3 לעמדתו של מצנע היו גרסאות אחדות: לפני בחירות 2003 הוא הציע נסיגה חד-צדדית בתוך שנה מכל רצועת עזה (עקיבא אלדר, 'נסיגה מרוב הגדה בתוך שנה', **הארץ**, 19 בנובמבר 2002). אחרי הבחירות הוא אמר שיהיה מוכן להצטרף לממשלת שרון תמורת נכונות לפינוי כלשהו, אפילו של היישוב נצרים בלבד, שהיה היישוב המבודד ביותר ברצועה. (גדעון אלון, 'אני מוכן לעקור רק לחוות השקמים', **הארץ**, 25 באוקטובר 2004), ובהזדמנות אחרת ביקר את תושבי אלי סיני, אחד מיישובי צפון הרצועה, ואמר להם שבהתנהלות נכונה היה אפשר לשמור על יישובי צפון הרצועה (נדב שרגאי וניר חסון, 'הפגנת הימין היום', **הארץ**, 26 באוקטובר 2004). נראה שמצנע עצמו היה מוכן לפינוי כל הרצועה, אבל היה לו חשוב לוודא שיש לכל הפחות נכונות מצד שרון להתחיל בתהליך של נסיגה, ולו ביישוב אחד.

מיעוט (כמו הציבור הדתי), משום שהיא מעבירה את ההכרעות מהאפיק הפרלמנטרי, שבו מתקיים עליהן משא ומתן ויש פתח לפשרות, לאפיק של הכרעות חד-משמעיות (שאלת כן או לא) של הציבור הרחב, הנתון למניפולציות פופוליסטיות.

באשר להפרת הבטחתו של שרון לבחוריו – תומכי ההינתקות הזכירו שכבר היו דברים מעולם, למשל בחתימה על הסכמי קמפ דייוויד עם מצרים, הסכמים שהיו מנוגדים למדיניותו המוכרזת של מנחם בגין בבחירות. כאשר גברו הטענות האישיות של מתנגדי ההינתקות על אופיו הנכלולי וה'בוגדני' של שרון, הזכירו להם תומכי ההינתקות משמאל שהם השמיעו טענות דומות כלפי האופן שבו העביר שרון את תכניות מלחמת לבנון שלו. כפי שאנשי הימין לא טרחו אז להזדהות עם הטענות, אל להם לצפות לתמיכת השמאל בעמדתם כלפי דרך התנהלותו של שרון בעניין ההינתקות, אפילו אם יש ממש בטענות אלה.

טענות מתנגדי ההינתקות כלפי האופי הבעייתי של הליך ההכרעה על התכנית גברו בעקבות שלושה אירועים נוספים. האירוע הראשון היה המשאל שהתקיים בקרב מתפקדי הליכוד על התכנית: ברצותו להבטיח את הסכמת מפלגתו להינתקות, לאחר שהתברר עד כמה היא שנויה במחלוקת במרכז הליכוד, הודיע שרון על העברת ההכרעה לפורום של כלל מתפקדי הליכוד, מתוך הנחה שבמסגרת זו יצליח להעביר את התכנית בקלות רבה יותר במבמרכז (ובהנחה ששרי הליכוד וחברי המרכז עצמם יתקשו להתנגד אחר כך לעמדה שיביעו בוחריהם). המשאל אמנם התקיים במאי 2004, אלא שבניגוד להערכות המוקדמות, שרון נחל בו מפלה, ומתנגדי התכנית זכו ברוב של 60%.⁴ חרף ההכרעה הברורה המשיך שרון לממש את תכניתו ולמעשה התעלם מהצבעת בוחריו.

האירוע השני היה המהלכים סביב ההצבעה על התכנית בממשלה: לקראת ההצבעה פיטר שרון את שני שרי האיחוד הלאומי, בני אלון ואביגדור ליברמן, בעקבות הודעתם שיתנגדו לתכנית ואף יפרשו מן הממשלה אם תתקבל. פיטורים אלה שינו את יחסי הכוחות בממשלה בין המפלגות התומכות בתכנית לבין המתנגדות לה.⁵ ולא זו בלבד אלא שהשפיעו גם,

4 אלוף בן ונתן גוטמן, 'התכנית של שרון: התנתקות מוקצצת מותאמת למתפקדים', **הארץ**, 4 במאי 2004. במשאל השתתפו 51.6% ממתפקדי הליכוד.

5 הערכות מוקדמות צפו כישלון לשרון בהצבעה על התכנית בממשלה – 11 שרים היו אמורים להצביע בעד התכנית ו-12 נגד. שני שרי האיחוד הלאומי שימשו לשון מאזניים.

ככל הנראה, על אופן הצבעתם של כמה משרי הליכוד שחששו מפני פיטורים אם יתנגדו לתכנית. ואמנם, שלושה שרים מן הליכוד – בנימין נתניהו, סילבן שלום ולימור לבנת – שינו ברגע האחרון את הצבעתם מהתנגדות לתמיכה, והעניקו לתכנית רוב של 14 נגד 7. הסיבה הרשמית לכך הייתה הצעת פשרה של השרה ציפי לבני לערוך הצבעה נפרדת בבוא היום על פינוי היישובים ולחלק את הפינוי עצמו ואת ההצבעה עליו לארבעה חלקים. בפועל, אי-אפשר לשלול את האפשרות שגם פיטורי השרים של האיחוד הלאומי השפיעו על רמת נחישותם של שרי הליכוד לדבוק בהתנגדותם המקורית, מחשש שמא יפוטרו גם הם.

האירוע השלישי היה פרסום החשדות הפליליים נגד שרון בשני תיקים. האחד היה פרשת האי היווני, שם תכנן מקורבו של שרון, איש העסקים דוד אפל, לבצע השקעות ענק באי יווני. כדי להשיג את האישורים הוא נזקק לקשרים מדיניים ביוון. הוא זימן את שרון לארוחות ערב עם הפוליטיקאים שנזקק להם לביצוע העסקה ובד בבד העסיק את בנו של שרון, גלעד, בתפקיד עוזר, ושילם לו שכר מופקע. ההנחה הייתה שגלעד שרון הועסק כדי לגייס את אביו לטובת הפרויקט. הפרשה השנייה התפצלה לשניים. מצד אחד היו חשדות שחברות קש הוקמו כדי להעביר תרומות לא חוקיות למערכת הבחירות שאריאל שרון התמודד בה נגד אהוד ברק (בבחירות אישיות) בראשית 2001, ומצד אחר – עלו חשדות שהמיליונר סיריל קרן, מקורבו של שרון, העביר כספים באופן לא חוקי כדי לממן את החזר הכספים ששרון הבטיח על הוצאותיו הלא חוקיות באותה מערכת בחירות.

היועץ המשפטי לממשלה מני מזוז סגר את התיק נגד אריאל וגלעד שרון בפרשת האי היווני ב-15 ביוני 2004, תשעה ימים בלבד לאחר קבלת תכנית ההינתקות בממשלה, בהכרעה שהותירה אחריה שובל של תמיהות וביקורת ציבורית. את תיק החשדות נגד שרון בפרשת חברות הקש סגר מזוז ב-18 בפברואר 2005,⁶ יומיים לאחר העברת חוק פינוי-פיצוי בכנסת (השלב החוקי האחרון של העברת התכנית ומערכת הפיצויים עליה). תיק סיריל קרן לא הוכרע עד היום, ובשל נפילתו של גיבור הפרשה לתרדמת, נראה שכבר לא יגיע לעולם להכרעה משפטית.⁷

6 מזוז לא סגר באותה עת את החשדות נגד בנו האחר של שרון, עמרי, בפרשה זו. ואכן, עמרי הועמד לדין והורשע. עד כתיבת הדברים האלה עדיין מתנהל ערעורו בתיק זה.

7 אם כי היועץ המשפטי לממשלה, מני מזוז, טרח להבהיר – בעת כתיבת מחקר זה – שהוא דווקא מתכוון להשלים את הבדיקה ולפרסם מסקנות בתיק זה, למרות הסתלקותו של שרון מהחיים הציבוריים.

האם היה קשר בין התקדמות שלבי האישור של תכנית ההיתקנות לבין סגירת התיקים נגד שרון, או שמא מדובר בסמיכות זמנים מקרית? רבים ממתנגדי ההיתקנות (ולמעשה גם רבים מתומכיה) טוענים שאלמלא התמיכה של מרבית התקשורת והמערכת המשפטית בעמדות השמאל ואלמלא רצונם במימוש ההיתקנות, הייתה המערכת המשפטית מחמירה בהרבה עם שרון בשתי הפרשיות. למעשה, כמה ממתנגדי ההיתקנות – הכולט שבהם היה חבר הכנסת צבי הנדל (מי שטבע את האמרה 'עומק העקירה כעומק החקירה') – אף חשדו בשרון שכל תכנית ההיתקנות באה לעולם רק משהבין שהחקירות עומדות לפגוע בו, וכי יצר בחיפזון את ההיתקנות כדי שהשמאל, 'השולט בתקשורת ובמערכת המשפטית', יחלץ אותו מהביצה הפלילית. חשדות אלה אף זכו לאישוש ציבורי מסוים ביום עיון במכון ון ליר, כשאמנון אברמוביץ', אחד מבכירי העיתונאים בישראל, קרא לחבריו העיתונאים לשמור על שרון כעל 'אתרוג', כדי שיצליח לממש את ההיתקנות.⁸ יש לציין שאברמוביץ' הסביר אחר כך שלא התכוון להעלמת ידיעות בעייתיות על שרון, אלא הציע שידיעות מסוג זה לא ישמשו בסיס לתביעה להדחתו של שרון. אולם גם ההסבר הזה אינו מנטרל לגמרי את הבעייתיות מטיעונו.

מובן ששלושת האירועים האלה – ההתנערות מתוצאות המשאל, פיטורי השרים והזיקה המשוערת בין ההיתקנות לבין החשדות הפליליים נגד שרון – תרמו להחרפת הביקורת על מידת הדמוקרטיה של התהליך. יתר על כן, התבטאותו של אמנון אברמוביץ' ועצם ההבלגה היחסית כלפי החשדות בעניין שרון וכלפי התנהלותו ב'אכיפת' תכניתו גרמו למתנגדי ההיתקנות שלא להסתפק בביקורת על שרון עצמו, אלא לתקוף אפילו יותר את 'האליטות' (התקשורת ומערכת המשפט) על בגידתן בנורמות הדמוקרטיות לטובת עמדתם הפוליטית היונית. המשבר איים להחרף עוד יותר את תחושת האי-אמון במערכות הדמוקרטיות בישראל, תחושה שרבים מאנשי הימין ביטאו גם לפני ההיתקנות.

בחינת הטיעונים מעלה את המסקנה הזאת: דרך הגחתה לעולם של תכנית ההיתקנות אכן לוותה במרכיבים בעייתיים. הבעיות העיקריות אינן בהכרח בפרשת משאל המתפקדים ופיטורי השרים. דווקא הטענות בשני

8 אהוד אשרי, 'משחק מלים', הארץ, 29 באפריל 2005.

עניינים אלה נראות קלושות משהו, אף על פי שהתנהגות שרון בשתיחה הייתה 'לא אסתטית'. אפשר לטעון שעצם הבאתו של נושא בעל חשיבות לאומית להכרעה בקרב מתפקדיה של מפלגה אחת, ולו גם מפלגת השלטון, אינה הליך תקין. ההתעלמות מתוצאות ההליך הזה אמנם הרגיזה, ובצדק, את בוחרי הליכוד, אבל מבחינה דמוקרטית לאומית היא בישרה על חזרה לנוהל תקין דווקא. במקרה כזה אפשר לכל היותר לצפות שבוחרי הליכוד יענישו בעתיד את המנהיג שבגד בהם.

גם הליך פיטורי השרים נראה בעייתי פחות כשזוכרים שהשרים המפוטרים עצמם הכריזו בריש גלי שיתפטרו מהממשלה אם תוצאות ההצבעה לא ייראו להם. כלומר, גם הם נקטו מהלך שאינו אסתטי. הם לא הודיעו על התפטרות מהממשלה בעקבות עצם העלאת הנושא, אלא ביקשו לנצל את זכות ההצבעה שלהם כדי להשפיע על התוצאה והבהירו אגב כך שלא יכבדו את התוצאה אם היא תסתור את עמדתם. לפיכך העובדה ששרון הקדים תרגיל משלו לתרגיל המתוכנן של שרי האיחוד הלאומי ומנע מהם את החברות על תנאי בממשלה אינה נראית מזעזעת כל כך כפי שמתנגדי שרון הציגו אותה.

הנקודות הבעייתיות יותר אפוא הן שתי הטענות האחרות שהועלו כלפי שרון – שאלת הזיקה בין החשדות הפליליים נגדו לבין העלאת תכנית ההינתקות, ובעיקר שאלת זכותו של מנהיג 'לבגוד' בבוחריו בלי להביא את עמדתו החדשה להכרעה מחודשת של הציבור. השאלה הראשונה אכן בעייתית, אך חשוב לציין שזיקה כזאת לא הוכחה מבחינת עמדות המערכת המשפטית. זאת ועוד, אפילו אם ההתנהלות התקשורתית כלפי שרון (או כל נבחר ציבור אחר במצב דומה) מוכיחה שהייתה זיקה בין החשדות לבין תכנית ההינתקות, אין הרבה מה לעשות בעניין חוץ מלצאת בקריאה ציבורית לעיתונאים להפריד בין עמדותיהם הפוליטיות לעבודתם המקצועית. עיתונאות אינה מדע מדויק, וקשה לדעת מה גורם לעיתונאי או לעורך להבליט או להדחיק ידיעה, או לנקוט עמדה מסוימת. לעומת זאת עיתונאי שמצהיר בגלוי כי פעילותו העיתונאית המקצועית מושפעת מהשקפת העולם הפוליטית שלו (ולו רק עמדתו הפובליציסטית ולא עצם הדיווח, כפי שאמר אמנון אברמוביץ⁹) אכן ראוי לגנאי.

⁹ מן הראוי היה שמועצת העיתונות תבטא עמדה ברורה נגד קישור כזה. עם זאת ברור שגם לו הייתה למועצת העיתונות סמכות חוקית לאכוף נורמות אתיות, כפי שהמליץ כותב שורות אלה במקום אחר, היה קשה לאכוף נורמה בעניין הקישור בין עמדות פוליטיות לאופי הכתיבה, שהרי כאמור קשה לדעת מה גורם לעיתונאי או לעורך להבליט או להדחיק עמדה מסוימת, אלא אם הוא עצמו מצהיר על כך.

מכאן נובע שהבעיה העיקרית בהתנהלות הדמוקרטיה של ההכרעה על ההיתקנות הייתה ונשארה אותה שאלה ראשונית של הפרת האמון מצד שרון כלפי בוחריו, ולא כל השאלות המשניות שנוספו עליה בהמשך. השאלה קשה משום שיש לה פנים מגוונות. מצד אחד ברור שאין לצפות ממנהיג שיהיה נאמן לכל תג מהמדיניות שנקט בעבר, גם כשהנסיבות משתנות. נאמנות מופלגת כזאת תהיה, מבחינות רבות, דווקא 'בגידה' באינטרס הלאומי. סביר להניח שגם הבוחרים אינם מצפים שכל תג מהמצע שהוגש להם לפני הבחירות יוגשם במלוא דקדוקיו לאחר הבחירות. מצד אחר אין ספק שהפרת אמון – במיוחד אם היא נוגעת לנושא מרכזי ולא שולי או הפרת אמון המתרחשת בתוך זמן קצר מהבחירות (מה שמגביר את החשד שלא מדובר בשינוי מהותי בנסיבות) – טומנת בחובה מחיר כבד באמון ארוך הטווח של הבוחרים במנהיגיהם ובשיטה הדמוקרטית כולה.

אפשר כמובן להתמודד עם הבעיה באמצעות קריאה (ראויה כשלעצמה) לפוליטיקאים להיזהר מהבטחות גורפות ופרטניות מדי שהם עלולים שלא לעמוד בהן ושעלולות לפגוע באמון הציבור. מסקנה מהותית יותר שעולה משקלול הנימוקים המנוגדים שהוצגו כאן היא שבעתות משבר יש לייצר אפשרות 'לחזור אל העם', אם בדרך של בחירות אם בדרך של משאל עם. עם זאת בחירות תכופות עלולות להמאיס על האזרח את החיים הפוליטיים, ומשאל עם עלול להיות מנוהל ומנוצל באורח פופוליסטי. על אף הבעייתיות הרבה הטמונה בשימוש בשני הכלים הללו, בכל זאת יש להכיר בעובדה שלעתים ההימנעות משימוש בכלי בעייתי יכולה להיות בעייתית יותר מהשימוש בו. נדמה שתכנית ההיתקנות מספקת דוגמה מובהקת לכך. העובדה שהופרה הבטחה מפורשת בנושא שאינו משני כלל וכלל עלולה ליצור פגיעה קשה, אולי בלתי הפיכה, באמון של מגזרים משמעותיים בציבור בשיטה הדמוקרטית. אין ספק שדבר זה עלול להיות הרסני יותר מכל רווח שמפרי ההבטחה (ותומכיהם) ביקשו להשיג מלכתחילה.

בהקשר זה מן הראוי להעלות עוד כמה נתונים. ראשית, הכנסת כבר הכירה (בחוק רמת הגולן ובחוק ירושלים) בכך שוויתור על שטחים ריבוניים ופינוי יישובים הם סוגיות המחייבות חזרה לעם באמצעות משאל עם. אמנם על אזורי הגולן ומזרח ירושלים הוחלה ריבונות ישראלית ואילו על שטחי יש"ע לא, אולם מנגד אפשר לטעון שמבחינת הטרואמה האנושית הנגרמת לרבבות בני אדם בפינוי יישובים, אין סיבה להבחנה בין האזורים. שנית, עמדתו של פרופ' אהוד שפרינצק המנוח רלוונטית אף היא לדיון. שפרינצק, בזמנו המומחה הבולט בישראל בתחום האלימות הפוליטית

התמחה במיוחד בחקר הימין הקיצוני, טען בסדרת מאמרים ומחקרים שפרסם בשנת 1993 (לפני החתימה על הסכם אוסלו ואחריה) שכל חתימה על הסכם הכרוך בויתור על חבלי ארץ ופינוי יישובים דורשת חזרה אל העם – בבחירות מיוחדות או במשאל עם – ואין להסתפק בטענה שהבחירות כבר הכריעו את הכף.¹⁰ הנחת היסוד הייתה שפינוי של יישובים וחבלי ארץ נוגע בעצב טראומתי ורגיש כל כך, שרק הכרעה לאומית ישירה תוכל לספק את ההסכמה הלאומית הנדרשת ולנטרל את הטענה שהפינוי הושג באמצעות מניפולציה פוליטית ולא זכה להסכמת הציבור.

בנייר עמדה שכתב שפרינצק, 'אלימות פוליטית ערב תהליך השלום', אשר פורסם במהלך המגעים שניהלה ממשלת רבין עם סוריה והפלסטינים (אך לפני פרסום הסכם אוסלו), הוא הדגיש:

יש להשקיע מאמץ גדול ומודע ביצירת לגיטימיות להסכם. קיימת רק דרך אחת לעשות זאת נכון – ללכת אל העם [...] כל התחמקות של הממשלה מבחירות או משאל עם תיראה גרועה ותספק חומר נפץ עצום למתנגדי ההסכם [...] לא רק שמדובר בצעד דמוקרטי בסיסי ביותר, אלא גם באקט שימנע הקצנה ואלימות. אם תצליח הממשלה לשכנע את רוב הישראלים שיש להתפשר, יהיה קשה מאוד – כמעט בלתי אפשרי – למתנגדי ההסכם, שרובם מקבלים את כללי הדמוקרטיה, להתנגד בחריפות או לארגן אי-ציות אליים.¹¹

מאמר באותה רוח פרסם שפרינצק בעיתון 'נקודה' ביוני 1993, ובו טען כי אם תצליח ממשלת רבין להביא להסכם שלום עם הסורים או עם הפלסטינים היא חייבת בשני דברים: להביא את ההסכם למשאל עם ולפרוש אותו, ובמיוחד את הפינוי, על פני תקופת זמן ארוכה ככל האפשר. גם לאחר חתימת הסכמי אוסלו קבע שפרינצק במאמר ב'הארץ' כי 'על ממשלת ישראל להבהיר שכאשר יגיע הזמן לויתורים טריטוריאליים ממשיים יובאו כל ההסכמים להכרעת העם'.¹²

10 יצוין ששפרינצק כתב את הדברים בהקשר כללי של חתימת הסכם המחייב פינוי יישובים, בלי קשר לשאלה אם יש בהסכם זה משום הפרת הבטחה של ראש הממשלה לבחוריו. סביר להניח שבמקרה כזה, כפי שאירע סביב תכנית ההינתקות, הוא היה מדגיש את המלצתו עוד יותר, בבחינת קל וחומר.

11 אהוד שפרינצק, **אלימות פוליטית ערב תהליך השלום**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1993, עמ' 13-14.

12 אהוד שפרינצק, 'פרוייקט השלום מבית', **הארץ**, 26 בנובמבר 1993.

לעומת זאת פרופ' שלמה אבינרי, אף הוא מומחה בעל שם בתחום מדע המדינה, שולל מכול וכול את רעיון משאל העם. במכתב שכתב לי במהלך הכנת מחקר זה ציין אבינרי כי 'טיבם של משאלי עם הוא שבהם קל מאוד להטות דעות באורח אמוציונלי, בייחוד כיוון שנדרשת הכרעה שאין עימה אחריות שלטונית'. רוצה לומר: הבעיה טמונה לא רק בניסוח השאלה במשאל כזה, אלא בכל הדין סביבו. אבינרי מסכים, עם זאת, שאם נוצר אי-אמון ציבורי כלפי הממשלה, דבר המקשה עליה להוביל הכרעות קשות הזקוקות מטבען לאמון הציבור, הדרך המתבקשת היא הליכה לבחירות. גם מחקרים שפורסמו במרוצת השנים במכון הישראלי לדמוקרטיה מבטאים שלילה גורפת של רעיון משאל העם, מחשש שמשאל יקטב עוד יותר את החברה השסועה (שהרי ההכרעה במשאל עם חדה מאוד, ואין בה מקום לפשרות ולגוויי הביניים המאפיינים דיון פרלמנטרי סבוך). דנה בלאנדר וגדעון רהט למשל כתבו בסיום מחקרם בסוגיה זו: 'משאל העם מצטייר ככלי פופוליסטי, שעלול לא רק לקעקע את הדמוקרטיה הייצוגית ומוסדותיה, אלא גם לשסע את המרקם המורכב של החברה בגרסתה הדמוקרטית, הפלורליסטית והרב-תרבותית'.¹³

מסקנות

במחקר שהכנתי במסגרת המכון הישראלי לדמוקרטיה על סוגיית פינוי יישובים ביש"ע, לפני פרסום תכנית ההיתקנות, הדגשתי את הצורך החיוני בקבלת הכרעה באופן שיבטא הסכמה לאומית רחבה. הביטוי של הסכמה כזאת, כפי שהוצע במחקר, היה אמור להיות רוב מיוחס בכנסת או משאל עם. שתי האפשרויות לא מומשו, ונראה שהיה בכך כדי לתרום לא רק לביקורת החריפה בזמן אמת כלפי תכנית ההיתקנות, אלא גם למשבר האמון שנוצר בקרב 'מחנה הכתומים' (כפי שכונו מתנגדי ההיתקנות, על שם הצבע שהפך לסמל המאבק שלהם) כלפי הדמוקרטיה הישראלית בכלל.¹⁴

כפי שעולה גם מניתוחו של פרופ' שפרינצק, אי-אפשר להתייחס להכרעה על פינוי חבלי ארץ ויישובים כמו לכל החלטה פרלמנטרית

13 דנה בלאנדר וגדעון רהט, **משאל עם: מיתוס ומציאות**, נייר עמדה 20, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2000, עמ' 55.

14 עדויות חמורות לתהליך זה יובאו להלן, בפרק השביעי.

התובעת רוב רגיל ותו לא; הרי לא סביר שהצבעה שמשתתפים בה שלושה חברי כנסת, שניים נגד אחד, תכריע בסוגיה כזאת. פורמלית אפשר אמנם לטעון שכפי שהחליטו על הקמת היישובים בהצבעות רגילות בממשלה (אפילו לא בכנסת), כך אפשר גם להורות על פינויים בדרך דומה. אבל גם אם יש צדק בטיעון הפורמלי הזה, הרי שבפועל אין דין הכרעה על פינוי והחרבת יישובים כדין הכרעה על הקמתם. הפינוי הוא צעד בלתי הפיך, להבדיל מהקמת היישובים שהמציאות כבר הוכיחה – בניגוד לתחזיות של רבים – כי היא בהחלט הפיכה. הפינוי מבטא גם חורבן אישי וקהילתי לאלפי תושבי היישובים, נוסף על השבר האידאולוגי. הקמתם של היישובים, לעומת זאת, היא אמנם שבר ערכי למי שהתנגדו להקמתם, אך אין היא יוצרת עבורם משבר אישי בחיי היום יום. יתר על כן, כל הכרעה פרלמנטרית, במיוחד החלטות הנקבעות על חודו של קול, יכולה להתפרש כאילו התקבלה מנימוקים לא ענייניים (מחויבות לסיעה, נשיאת חן בעיני ראשי המפלגה, לוביסטים או קבלני קולות העוסקים בנושא). אולם כשמדובר בנושא המרכזי המשסע את החברה הישראלית זה ארבעים שנה, החשד שההכרעה בו התקבלה באופן לא ענייני או אינטרסנטי מסוכן במיוחד.

לפיכך יש הצדקה להמלצות האלה:

1. הכרעה על פינוי חבלי ארץ או יישובים תתקבל בכנסת, ולא רק בממשלה (מה שנעשה ממילא עד היום, אבל יש צורך לחדד את העניין ולהפכו לעמדה עקרונית).

2. בהכרעה על פינוי יישובים לא תוטל משמעת סיעתית, וכל חבר כנסת יוכל להצביע לפי מצפונו.

3. ההכרעה על פינוי יישובים תתקבל בכנסת ברוב מיוחד. ניסוח זה משאיר מקום עתידי להכרעה על טיבו של אותו 'רוב מיוחד'. בעיניי יש הצדקה לקבוע רוב מיוחס, אם כי לא גבוה מדי, בשל חשיבות ההכרעה. על טענה אפשרית שרוב מיוחס מעניק זכות וטו למיעוט (אף שהחלטה על הקמת היישובים התקבלה בשעתו ברוב רגיל, כאמור), אפשר להשיב שמתנגדי הפינוי, אם הם אכן מיעוט, ישלמו מחיר אישי כבד יותר (ודאי אלה שמתגוררים בעצמם באזורים המיועדים לפינוי), ולכן יש מקום לתבוע מתומכי המהלך רוב גדול מהרגיל. יש לזכור שגם בחוקי יסוד יש פער בין הרוב הדרוש לקבלת החוק (רוב רגיל) לבין הרוב הדרוש לשינוי (רוב מיוחס), כך שהתקדים קיים. יש אפוא היגיון בטענה שקביעת גבולות הקבע

של המדינה, הכרוכה בעקירת אלפי אנשים מבתיהם ובהחרבת יישוביהם, היא בגדר הכרעה שלא ראוי שתיעשה במחטף מזדמן של קול יחיד, אלא תקבל מעמד דומה לזה של חוק יסוד, גם אם אינה מוגדרת כך במפורש. זאת ועוד זאת: כל הדיון נועד לצמצם טענות על מניפולציה בהעברת מהלך היסטורי בסדר גודל של פינוי יישובים, כדי שהדבר יוכל להתבצע בלא משבר אמון חריף בדמוקרטיה. מבחינה זו המחיר של רוב מיוחס נראה סביר. בכל מקרה, גם אם ההמלצה לא תתקבל, מן הראוי שיידרש לפחות רוב של חברי הכנסת, כלומר 61 חברי כנסת שיצביעו בעד הפינוי, ולא רוב מזדמן או הצבעה שחברי כנסת רבים נעדרים (או נמנעים) ממנה.

4. אם הפינוי סותר הבטחה מפורשת של המנהיגות הנבחרת בבחירות שקדמו לאותה הכרעה, יש מקום להחזיר את ההכרעה לעם. משאל עם יכול להיות הדרך היעילה ביותר לבדיקה כזאת, כיוון שהוא נקודתי ופחות מסורבל ממערכת בחירות. אבל אם ההנחה היא שמשאל עם יוצר סבך של בעיות חדשות (תקדים שיגרור דרישה למשאלים נוספים, תהליך מניפולטיבי, העמקת הקרע) – מומלץ בכל מקרה לקיים בחירות חוזרות. מדובר אמנם בתהליך מסורבל ויקר, אבל העמקת הקרע הפנימי בממדים שנחוו בכל מה שקשור בתכנית ההינתקות, ואולי אף חריפים מהם, מסוכנת יותר.

כמו התקדים שנוצר בזמן פינוי יישובי סיני במסגרת הסכם השלום עם מצרים, גם ממשלת שרון, מרגע שקיבלה את תכנית ההינתקות, פעלה להסדיר את הפיצוי למתיישבים על הבתים והשדות שיפנו מהם (וכן על עצם עגמת הנפש הנגרמת להם מהפינוי). משרד המשפטים הכין למטרה זו חוק שזכה לכינוי 'חוק פינוי-פיצוי'. התהליך לא היה מובן מאליו. כשפינתה צרפת את כוחותיה מאלג'יריה ב-1962 עזבו כמיליון מתיישבים צרפתיים את אלג'יריה ולא קיבלו מן הממשלה פרנק אחד לפיצוי.¹⁵ הם נאלצו לעזוב את בתיהם ורכושם בלא פיצוי, ולא זו בלבד אלא שהחברה הצרפתית ראתה בהם את האחראים לשקיעתה ארוכת השנים בבוץ השליטה והמלחמה באלג'יריה.¹⁶

עם זאת נראה שהמודל האלג'ירי מבטא דווקא מצב של עיוות הדין, ולא מצב שראוי לראות בו מודל לחיקוי. כשם שמדינה חייבת לשלם פיצוי על הפקעת רכושו של אזרח למען אינטרס ציבורי (למשל לשם סלילת כביש שאמור לעבור בדיוק בנקודה שעומד בה ביתו או שדהו), כך ראוי שתעשה כאשר היא מפנה אזרחים שהתיישבו במקומות מסוימים ברשות ובסמכות, גם אם לא התיישבו בשטחים שבריבונות המדינה וגם אם התיישבותם הייתה שנויה במחלוקת פוליטית.

כמו המודל שנקבע בפינוי סיני גם כאן התכוונה הממשלה לבסס את הפיצוי על מתן סכומי כסף למפונים, כדי שיוכלו לרכוש דירות חלופיות כאוות נפשם בשוק החופשי. אלא שכבר בנקודה זו העלו המפונים ונציגיהם ביקורת כלפי הממשלה. מחקרים שניתחו את קורותיהם של מפוני סיני המליצו בבירור להעדיף הקמה של יישובים קהילתיים חלופיים (למעט במקרים שהתושבים עצמם לא ירצו להמשיך עם קהילת האם שלהם) על

15 למעשה הובטח פיצוי מסוים למי שיעזבו עוד לפני תאריך הפינוי, אך הפיצוי היה זעום, וממילא רוב העוזבים ברחו בבהלה ממש לקראת הפינוי ולא היו זכאים לשום פיצוי.

16 למען ההגינות חשוב לציין שממשלת צרפת גם לא כפתה את פינוי המתיישבים באלג'יריה. אדרבה, בהסכם שחתמה עם הכוחות המורדים – אלה שהעבירה להם את השלטון – הקפידה הממשלה לכלול סעיף המאפשר למתיישבים להישאר בבתיהם. בפועל היה ברור למתיישבים שלא יוכלו להמשיך לחיות באלג'יריה בבטחה, והם עזבו כאיש אחד את המדינה, כאמור בלא שום פיצוי.

פני הסתפקות במתן כסף ורכישת דיור בשוק החופשי.¹⁷ כמה מן הקהילות שפוננו מחבל ימית אכן עברו כקהילה ליישוב חדש (דוגמת המושבים עצמונה ואלי סיני. אלו עברו, למרבה האירוניה, לרצועת עזה ונאלצו להתפנות שוב במהלך ההינתקות). מסקנת החוקרים הייתה שהתמיכה הקהילתית ועצם החוויה המשותפת של המשבר אפשרו לבני הקהילות האלה להשתקם בקלות רבה יותר מהמפונים שעשו את דרכם כיחידים לערים וליישובים, שבהם הם לא זכו להבנה או להכרה בטראומה שחוו. זו הייתה גם ההמלצה הברורה של המחקר שפרסמתי במכון הישראלי לדמוקרטיה ערב פרסום תכנית ההינתקות.

יש לציין כי חוק פינוי פיצוי הביא בחשבון אפשרות של חלופה קהילתית ואף ייחד לה סעיף גדול ומפורט בחוק (סעיף 85). אלא שהסעיף הזה מכוון בעיקר לאפשרות שקבוצת מפונים תרצה לעבור במשותף ליישוב קיים בתחומי הקו הירוק (יישוב קולט), ולא לאפשרות שיוקם עבורה יישוב חדש שינסה 'לשחזר' את הקהילה המפונה. יתר על כן, המדיניות שנקטו בפועל אנשי האוצר ומינהלת סלי'ע (המינהלת הממשלתית שהוקמה כדי לטפל בפן האזרחי של פינוי המפונים ושיקומם), במיוחד בשלבים הראשונים של ההתדיינות עם נציגי המפונים, התמקדה בפיצוי הכספי ולא בהקמת יישובים חדשים.

מדוע התנהלו כך? אהרן אברמוביץ', באותה תקופה מנכ"ל משרד המשפטים ומי שעמד בראש צוות ההיגוי המשפטי-כלכלי שהכין את טיוטת חוק פינוי-פיצוי, גורס שזו הייתה העדפתם הראשונית של המתיישבים עצמם בשיחות הגישוש הראשונות שנערכו אתם. הוא טוען שרק אחר כך הם שינו את טעמם והעדיפו את החלופה הקהילתית. גם אם אלו היו פני הדברים, עדיין ברור שלאחר שנציגי המתיישבים הבהירו (בשיחות לא רשמיות) כי רובם יעדיפו את החלופה הקהילתית, לא הזדרזה הממשלה ללכת בכיוון הזה. הדבר נבע משתי סיבות עיקריות: האחת – שגרת העבודה של המנגנון הממשלתי. זה המסלול שהממשלה הכירה מפינוי ימית. זה המסלול שהיא מכירה בכל מצב של הפקעת רכוש לצרכים ציבוריים –

17 מדובר בעיקר על שני מחקרים כאלה: מחקר של צוות פסיכיאטרים בראשות פרופ' חיים דסברג וד"ר גבי שפיר, ומחקר של פרופ' נורית קליאוט מהחוג לגאוגרפיה באוניברסיטת חיפה. שני המחקרים צוטטו במחקר שפרסמתי: יאיר שלג, **המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים בישי"ע (מהדורה מעודכנת הכוללת רב-שיח בנושא פינוי יישובים בישי"ע)**, נייר עמדה 42, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2004, עמ' 22, 48.

מסלול פשוט בהרבה מבניית מערכת שלמה של יישובים חלופיים. לכן היה לפקידות הממשלתית טבעי ונוח לצאת מנקודת הנחה שהמסלול של מפוני ההינתקות יהיה דומה.

נקודה מכרעת לטובת המסלול הכספי הייתה לוח הזמנים. המערכת הפוליטית, וראש הממשלה בראשה, קבעה סד הדוק מאוד של זמן למימוש התכנית. נראה שכמה נימוקים עמדו מאחורי סד צפוף זה. ראשית, תכנית ההינתקות נולדה מלכתחילה מתוך מצוקה מדינית. שרון חשש שמסלול מפת הדרכים שהוביל הנשיא בוש יאלץ את ישראל לוותרים קשים ביו"ש, בלא תמורה ממשית. אבל כדי לנטרל את התכנית שהמנהיג החזק בעולם עמד מאחוריה היה עליו להוביל תכנית חלופית, ולכן היה לו חשוב שתכנית ההינתקות תמומש בתוך זמן קצר יחסית. הנימוק השני היה לוח הזמנים הפוליטי בישראל. הניסיון מלמד שתוחלת חייהן של ממשלות בישראל, במיוחד בשנים האחרונות, אינה גבוהה במיוחד. לנוכח ההתנגדות הפוליטית העזה שליוותה את תכנית ההינתקות היה חשש שכל עיכוב עלול לאפשר למתנגדיה די זמן לגיבוש חזית התנגדות שתוריד אותה מהפרק לגמרי. נראה שגם מסיבה זו ביקש שרון לקצר את לוח הזמנים. התוצאה הייתה שמרגע אישור חוק פינוי-פיצוי בכנסת (שרק אחריו יכלה המערכת הממשלתית לפעול לשיקום המפונים)¹⁸ ועד למימוש הפינוי עברה חצי שנה בלבד. זה אינו פרק זמן שמאפשר בנייה מסודרת ורצינית של התיישבות חלופית.

בכל זאת היו ניסיונות לקיים התיישבות חלופית – אם לא להקמת יישובים חדשים, הרי לפחות ליישובים קיימים. אנשי מושב פאת שדה למשל סיכמו עם מינהלת סלי"ע על מעבר כאיש אחד למושב מבקיעים שליד אשקלון, וכך אמנם עשו עוד לפני 15 באוגוסט 2005, המועד שבו החל הפינוי הפיזי. אנשי חומש שבצפון השומרון סיכמו עם המינהלת על מעברם לקיבוץ יד חנה. בשני המקרים היה מדובר על מעבר ליישובים במצב קשה, שעמדו ממילא בסכנת פירוק. המתיישבים החדשים הזרימו להם חמצן חיים, תקציבים גדולים לפיתוח ולתשתיות וכן מחיקת חובות בתמורה לעצם הסכמת היישובים לקלוט מתיישבים חדשים. הסכומים

18 בפועל גם אישור החוק לא פתר את בעיות ההיערכות, שכן במחצית פברואר 2005, משעבר החוק בכנסת, טרם אושר תקציב המדינה לאותה שנה. הוא אושר רק כעבור כמה שבועות, ורק אז יכלה המערכת לממש את ההיערכות שקבעו תכניות הממשלה וחוק פינוי-פיצוי.

האלה אפשרו לתושבי מבקיעים ויד חנה, ולאחר מכן גם לקיבוץ שומריה של השומר הצעיר (שתושביו המקוריים עזבו לטובת מפוני עצמונה), לסלק חובות רבים שצברו במשך השנים.

מקורבו של שרון, עו"ד אבי דרכסלר (לשעבר ראש מינהל מקרקעי ישראל), העלה בשלב מסוים הצעה שגם תושבי גוש קטיף – רוב המניין והבניין של התושבים המיועדים לפינוי – יעברו במרוכז לכמה יישובים חדשים שיוקמו עבורם בחולות ניצנים (המקום נבחר בשל קרבתו היחסית, גם פיזית וגם באקלים ובנוף, לאזור גוש קטיף, כדי להקטין את הטראומה הצפויה). גם תכנית זו נתקלה בקשיים – הבריורקטיה הממשלתית הרגילה, החשש מהתנגדות הגורמים הירוקים להקמת יישובים על אדמות שמורת ניצנים (הירוקים אכן התנגדו, אבל התנגדותם לא הועילה) וגם הימנעות של רבים מאנשי גוש קטיף עצמם מלהודיע אם הם מעוניינים בתכנית (שבשלב ראשון כללה רק מעבר ליישוב הקיים ניצן), שכן מבחינתם כל הודעה כזאת הייתה בגדר שיתוף פעולה עם 'המגרשים'.¹⁹

מנגד רבים מאנשי הגוש ביטאו רצון לעבור ליישוב החדש, ורבים מהם אמנם עברו אליו עוד לפני הפינוי. היו בהם גם ראשי שלושה יישובים בגוש (בדולח, גן-אור וגדיד) שהגיעו להסכמה על העברת כלל תושביהם לניצן, בניגוד לעמדת המועצה האזורית שלהם, מטה המאבק של כלל היישובים והיישוב הגדול בגוש, נווה דקלים. היו גם משפחות רבות שחתמו מראש על הסכמה לעבור לניצן, אבל התקשו נפשית לממש את המעבר לפני יום הפקודה ויעברו למקום רק עם תחילת הפינוי. בסך הכול התגוררו בניצן כמה ימים לאחר תחילת הפינוי כ-280 משפחות.²⁰ שנה לאחר הפינוי עברו לגור שם כ-500 משפחות מתוך 1,700 המשפחות שהתגוררו במקור ברצועת עזה, כמחציתן יוצאות נווה דקלים.²¹

בעיית ההתיישבות החלופית הייתה אולי הטענה המרכזית של המפונים, אבל בהחלט לא היחידה. היו להם טענות רבות גם על הסידורים שנקבעו

19 בסופו של דבר, הסחבת הכללית בשיקומם של מפוני גוש קטיף עיכבה מאוד גם את התכנית להקמת גוש יישובים בניצנים. מה שנשאר ממנה היה בעיקר הרחבתו של היישוב הקיים ניצן, ורק לקראת סיום כתיבתו של מחקר זה, בינואר 2007, נרכשה הקרקע ליגוש ניצנים. לכן הערכתו של ליאור כלפא, יו"ר ועד מתיישבי גוש קטיף, היא שבסופו של דבר לא יוקם שם גוש יישובים, אלא יישוב חדש אחד, בן כמה מאות משפחות.

20 עדותו של ליאור כלפא, יו"ר ועד מתיישבי גוש קטיף, בריאיון למחקר זה.

21 נתונים שדיווח ועד מתיישבי גוש קטיף ואשר פורסמו בעלון השבועי של מועצת יש"ע, יש"ע שלנו, במלאת שנה לפינוי.

לפרטי הפיצוי הכספי. המפונים טענו למשל כי גובה הפיצוי שנקבע לכל שנת מגורים היה נמוך בהרבה ביחס לזה שנקבע בשעתו למתיישבי ימית. חלקם העריכו כי הסיבה לכך הוא רצונה של הממשלה להמשיך ולפנות עשרות אלפי מתיישבים גם מיו"ש, והדבר העלה את החשש שאם ייקבע תעריף פיצוי גבוה מדי לכל מתיישב תתקשה הממשלה לעמוד בהוצאות הפינוי העתידי, הגדול בהרבה, ביו"ש.²²

ועדת הכספים דנה בגובה הפיצוי. בשלב מסוים היא החליטה בהחלטה משותפת לקואליציה ולאופוזיציה (ובכלל זה אנשי שמאל שהתנגדו בשעתו לעצם ההתיישבות ברצועת עזה) שהפיצוי הראשוני שהציעה הממשלה נמוך מדי ווהעלתה אותו בכמה סעיפים חשובים.²³ הוועדה הכפילה למשל את סכום הפיצוי שהציעה הממשלה על כל שנת ותק ביישוב – מ-2,400 ש"ח לשנה ל-4,800 לכל שנה (הצעת החוק המקורית שהגיש משרד המשפטים לממשלה לא כללה שום פיצוי על ותק, שהוא מעין פיצוי על 'עגמת נפש' מתהליך הפינוי. הסעיף הוכנס רק בהתערבותו האישית של ראש הממשלה שרון).

דוגמה אחרת: בהצעת הממשלה נאמר שכל מתיישב מגיל 57 יקבל פנסייה על חשבון המדינה עד הגיעו לגיל הפנסיה החוקי (מחשש שהמתיישבים המבוגרים יתקשו למצוא עבודות חלופיות). הוועדה הפחיתה את גיל הפנסיה הזה ל-55. חברי הכנסת הוסיפו גם 100 דולר פיצוי לכל מ"ר, נוסף על הפיצוי שהציעה הממשלה, וכן קבעו שהתושבים שהתגוררו בדירה ששטחה נמוך מ-80 מ"ר יקבלו פיצוי כאילו גרו בדירה בת 80 מ"ר. בעקבות כל ההטבות הללו זינק סכום הפיצוי הממוצע לכל משפחה של מפונים מ-1.25 מיליון ש"ח ל-1.7 מיליון, וסכום הפיצוי הכולל זינק מ-3 מיליארד ש"ח ל-4.3 מיליארד.

גם לאחר התוספות הללו המשיכו המתיישבים לטעון כי הכספים שנקבעו להם אינם מעניקים פיצוי מלא על הבתים והרכוש שנאלצו לעזוב,

22 ואמנם, מחקר שעסק בן הכלכלי של ההינתקות העריך שהגדלת הפיצוי במהלך ההינתקות פגעה בחופש הפעולה המדיני של ממשלות ישראל בעתיד, בהפכה את המחיר הכלכלי לשיקול נוסף שירתיע ממהלך פינוי רחב בעתיד. עם זאת מסקנת מחברי המחקר הייתה שבמונחי הינתקות 2005, גם פינוי עתידי רחב בהרבה הוא בגדר נטל כלכלי שישראל תוכל לעמוד בו. ראו דניאל צידון (ראש צוות), **מחיר ההינתקות – השלכות כלכליות**, מחקר מדיניות 64, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2006, עמ' 9, 53.

23 צבי זרחיה, 'חברי הכנסת הגדילו הפיצוי למתפנים ב-1.3 מיליארד שקל', **הארץ**, 16 בפברואר 2005.

ובכל מקרה הסכומים נמוכים בהרבה מאלה שקיבלו מתיישבי ימית. טענה זו קיבלה סימוכין מתחשיבים שנערכו במשרדי הממשלה עצמם, ולפיהם הסכום הממוצע שקיבלה כל משפחה ממפוני ימית הגיע, במונחי 2005, ל-3 מיליון ש"ח.²⁴ אנשי הפורום המשפטי למען ארץ ישראל, שהתגייסו לטובת מתיישבי חבל עזה, טוענים כי הפער ביניהם לבין מתיישבי ימית בסוגיית פיצוי הוותק גדול במיוחד: בגוש קטיף עמד הפיצוי הזה, גם לאחר ההכפלה של ועדת הכספים, על 4,800 ש"ח לשנה, ואילו בימית הוא עמד על 30,000 ש"ח לשנה.

נוסף על כך עלתה טענה שחוק פינני-פיצוי גדוש 'חורים', אינו חל על כל המצבים ואף יוצר אפליה בין מתיישבים. כמה דוגמאות ברוח זו העלה אפילו ראש המינהלת לשעבר יונתן בשיא בשיחה עמי. לדבריו, החוק קובע למשל פיצוי מלא לדיירים שגרו בשכירות ממשלתית (מגופים כגון עמידר ועמיגור), אך אינו קובע שום פיצוי לתושבים בגוש ששכרו דירות מבעלים פרטיים. לדעתו יש בכך כדי ליצור קיפוח כלפי שוכרים אלה בלי הצדקה סבירה.²⁵ בשיא גם הודה שהחוק אינו מעניק פיצוי הולם לבעלי העסקים שבין המתישבים, 'במיוחד לא לחקלאים'.

כאמור, גם בשיא מודה בדוגמאות האלה, ואליהן מצרפים אנשי הפורום המשפטי למען ארץ ישראל עוד שלל טענות נגד החוק. להלן רק כמה מהן:

- החוק קובע פיצוי רק לתושבי יישובים מוכרים (כדי להימנע מפיצוי לתושבי מאחזים בלתי חוקיים), אבל בגוש קטיף התקיימו בפועל כמה יישובים קטנים (תל קטיפא, שליו ושירת הים) שזכו להכרה דה-פקטו מצד כל הרשויות, אך הליכי רישומם החוקיים לא הסתיימו רשמית עד הפינוי. המשמעות החוקית היא שתושבי היישובים האלה אינם זכאים לפיצוי, אף שבפועל הם חיו שנים לא מעטות בגוש. רק לאחר מאבק הסכימה המינהלת להעניק לתושבים אלה פיצוי סמלי, 'לפנים משורת הדין', של 50 אלף ש"ח לאדם.²⁶
- אנשים שהתגוררו בקרוונים, לעתים אפילו שנים רבות, לא היו זכאים כלל לפיצויים לפי הגדרות החוק ליבית מגורים'.

24 ש.ס.

25 רק באפריל 2007, לאחר מאבק ממושך, הסכימה ועדת השרים לענייני היתקנות להוסיף חצי מיליארד ש"ח לתקציב הפיצוי, שכלל בין היתר פיצוי לשוכרי דירות פרטיות.

26 עדותו של עו"ד יוסי פוקס מהפורום המשפטי בשיחה למחקר זה.

- החוק דורש מהמפונים להביא בעצמם את כל המסמכים להוכחת תביעותיהם. בשל טלטלת הפינוי רבים לא החזיקו ברשותם את כל המסמכים, לפחות לא בהישג יד. רבים מהם נמצאים ממילא בידי רשויות המדינה, ולפיכך המפונים מבקשים שהחוק יתוקן כך שיהיה אפשר להסתמך על המסמכים הללו. המפונים גם מבקשים לחייב את הרשויות להעביר את אותם מסמכים לידי המינהלת.

בעקבות הטענות הללו, ורבות אחרות, תבעו אנשי הפורום המשפטי ונציגי המתיישבים פתיחה מחדש של החוק, גם לאחר הפינוי, כדי לתקן את הסעיפים הטעונים תיקון ולהעניק למפונים שפגעו מהחוק במתכונתו הקיימת את זכויותיהם.

מסקנות

נראה שיש צדק בתביעתם של מפוני תכנית ההינתקות להקמת התיישבות חלופית. חשוב להדגיש שלממשלה אין חובה משפטית להקים התיישבות כזאת. הממשלה מלכתחילה לא הייתה חייבת להקים גם את יישובי גוש קטיף עצמם. עקרונית הממשלה יכולה לומר למתיישבים: די לכם שנהניתם שנים ארוכות מחיים ביישובים קהילתיים משגשגים, בעלות נמוכה למדי ובסיוע נדיב מאוד של הממשלה. הממשלה והציבור אינם חייבים להמשיך ולממן עבורכם את דרך החיים הזאת. אבל אם בוחנים את הסוגיה לא רק מהפן הפורמלי, אלא מצד מה שראוי להיות, נראה שבמצב כזה ראוי שהממשלה תקים התיישבות קהילתית חלופית.

הנימוק העיקרי לכך הוא שעקירת אלפי בני אדם מבתיים והחרבת קהילותיהם היא אחד המעשים היותר קשים ואכזריים שחברה ומדינה יכולים לעולל לאנשיה. מדובר בטרואמה משולשת – החורבן האישי של הבית הפרטי, חורבן הקהילה והחורבן האידאולוגי של פינוי חבל ארץ מארץ ישראל. כאשר חברה גוזרת על חלק מבניה חורבן עמוק כל כך, מן הראוי שתעשה את המרב כדי למזער את הנזק הנגרם להם. את החורבן האישי והאידאולוגי אין היא יכולה למנוע או לצמצם, מפני שעצם מעשה הפינוי יוצר אותו. ראוי אפוא שתפעל לנטרל לפחות את החורבן הקהילתי, גם אם לא הייתה חייבת מלכתחילה להקים את הקהילות שחרבו. ודאי שכך ראוי בשל העובדה שכל המומחים חוזרים ואומרים ששיקום הקהילה ושמירה מרבית על רציפות תנאי החיים שהמפונים הכירו לפני הפינוי הם מרכיבים מרכזיים ביכולת השיקום מן הטרואמה.

לנימוק המרכזי הזה ראוי להוסיף נימוק נוסף. היישובים הקהילתיים בישראל, ובכלל זה ביישובים, הם גרעינים משמעותיים מאוד של תרומה התנדבותית לחברה כולה. הדבר בא לידי ביטוי בשיעורי התנדבות גבוהים ליחידות קרביות, בפעילות חברתית וכדומה. אחת הדוגמאות לכך היא העובדה שבמלחמת לבנון השנייה 53 מתוך 117 החיילים ההרוגים היו תושבי יישובים קהילתיים ויישובים כפריים קטנים.²⁷ שישה מן ההרוגים במלחמה היו מהיישובים הדתיים ביו"ש, שהם כ-5% מכלל הרוגי המלחמה – שיעור גבוה במקצת מהמשקל היחסי של תושבי יו"ש בכלל האוכלוסייה היהודית בארץ (4%). לחברה עצמה יש אינטרס שהיישובים האלה ימשיכו להתקיים ולהיות גרעינים התנדבותיים. אם המדינה מגיעה למסקנה שעליה לפנות חלק מהיישובים הללו, יש לה אינטרס שהגרעין החלוצי הזה לא יכבה, אלא יוקם מחדש. אדרבה, פגיעה לא מידתית במוקדי החלוציות וההתנדבות הללו, בלא ניסיון ברור לצמצמה ככל האפשר, עלולה לייאש גם אוכלוסיות מחוץ ליו"ש שנמצאות במעגלי התנדבות (כולל בקרב מתנדדים פוליטיים להתיישבות ביו"ש), וליצור גם אצלן תחושה שהמדינה אינה מתגמלת כראוי את מי שמתנדבים ומוכנים להירתם למענה.

יונתן בשיא טוען בריאיון למחקר זה שהמכשלה העיקרית להקמת התיישבות חלופית הייתה אי-שיתוף הפעולה של המתיישבים עצמם. ודאי שלמדיניות זו הייתה השפעה על יכולת המימוש של הקמת התיישבות חלופית (כפי שיפורט בהמשך), אך נראה שהסיבה העיקרית שיישובים אלה לא נבנו לפני הפינוי אינה עמדת המתיישבים, אלא התפיסה שהממשלה הובילה, יחד עם הסד של לוח הזמנים. כפי שכבר הוסבר, התפיסה שעמדה בבסיס חוק פינוי-פיצוי מלכתחילה הייתה פיצוי כספי ולא התיישבות חלופית, וגם הסעיף המדבר על התיישבות חלופית מכוון להעקת קהילות המפונים ליישובים קיימים, ולא להקמת יישובים חדשים עבורם.

עוד ראייה לכך היא שההצעה הראשונית שהובילה להתיישבות חלופית הייתה הצעה של גורמים חיצוניים – עו"ד דרכסלר ואנשי הפורום המשפטי למען ארץ ישראל – וגם היא הועלתה רק במרס 2005, כחמישה חודשים לפני הפינוי. יועץ ראש הממשלה להתיישבות, עוזי קרן, העלה רעיונות שונים להתיישבות חלופית בשיחות פנימיות במהלך גיבוש תכנית ההינתקות, אולם הממשלה, מסיבות שונות – גם כאלה שאינן קשורות למתיישבים – לא קידמה תכניות מסוג זה.²⁸

27 יאיר שלג, 'ימפת השכול השנתה', **הארץ**, 25 באוגוסט 2006.

28 יוחנן פלסנר מונה לחקור את הפן הממשלתי של ביצוע התכנית. על דברים אלה העיד בשיחה עמי.

נכון הוא שלאחר שרעיון ההתיישבות החלופית עלה והממשלה קיבלה אותו, שיתוף פעולה רב יותר מצד המתיישבים היה יכול לקדם את היזמה בצורה יעילה יותר. אחרי הכול, בהיעדר הודעה אישית מן המתיישבים לאן מועדות פניהם, כל ממשלה תתקשה להצדיק מבחינה ציבורית הקמה של התיישבות חלופית, לא כל שכן התיישבות קבע שלא ברור אם התושבים המיועדים יואילו לגור בה. זה חלקם של המתיישבים במחדל ההתיישבות החלופית. יתר על כן, לפי עדותו של אהרן אברמוביץ', בשיחה שערכת עם, עמו, הייתה לממשלה אפשרות להקים קרווילות עבור כל המפונים בפרק הזמן שעד הפינוי (לדעתו היה אפשר אפילו לדחות את הפינוי במעט, אם הייתה הסכמה מצד המתיישבים), אבל החשש היה שהם לא יסכימו לעבור ליישובים שהממשלה הקימה עבורם, וכל ההשקעה העצומה (לדבריו, עלות כל קרווילה, עם התשתיות הנדרשות, מגיעה לכמה עשרות אלפי דולרים) תרד לטמיון. לפיכך העדיפה הממשלה את המסלול של שכירת דירות. אולם המתיישבים העניקו גיבוי לנציגיהם בפורום המשפטי למען ארץ ישראל לקדם עבורם תכניות כלליות להתיישבות חלופית (בלי התחייבות אישית למעבר, משום שהתחייבות כזאת נחשבה 'שיתוף פעולה'), והיה אפשר להתחיל בקידום התכניות מוקדם יותר, לפחות ברמת ההתיישבות הזמנית, כפי שאכן נעשה בניצן.

בפינוי עיתידי צריכים אפוא שני הצדדים ללכת זה לקראת זה. הממשלה צריכה להביא בחשבון בתכניותיה את הצורך בהקמת התיישבות חלופית ולקבוע לוח זמנים שיספיק לפחות להקמת יישובים זמניים (כדי לא לפרק את הקהילות בשלב המעבר), ואילו המתיישבים המעוניינים בהתיישבות כזאת צריכים להודיע לאן הם מעוניינים להגיע כדי שההיערכות תוכל להתבצע, בלא קשר לזכותם לנהל מאבק ציבורי נגד הפינוי.

עם זאת קשה לקבל את התעקשותם של המפונים על הקמת התיישבות חלופית חדשה לגמרי ואת התנגדותם להצטרף ליישובים קיימים ולשמש קהילות חיזוק, במיוחד באזור הנגב המערבי, משום שהוא קרוב ממילא למקום יישובם הקודם וגם מלא יישובים חלשים המשוועים לחיזוק. דומה שמלכתחילה זו הייתה כוונת סעיף ההתיישבות החלופית (סעיף 85) בחוק פינוי-פיצוי. נכון שגם הממשלה, בלוח הזמנים שקבעה לפינוי ובדרכי ההיערכות שלה, לא טרחה במיוחד לממש אפשרות זו.²⁹ אבל גם

29 ביקורת על כך כבר נמתחה במחקר מדיניות של המכון הישראלי לדמוקרטיה שעסק בהשלכות הכלכליות של ההינתקות. ראו צידון (לעיל הערה 22), עמ' 48-49.

כשהכוונה להתיישבות הקבע נעשתה לאחר הפינוי הפיזי, היה אפשר לכוון חלק ניכר יותר ממנה לחיזוק התיישבות קיימת. היו מקרים שתושביהם של יישובים מפונים הסכימו להסתפח ליישובים קיימים, למשל כפר דרום לאשכולות ואלי סיני לפלמחים, אך ניסיונות אלה כשלו. להערכת מרים שפירא הם כשלו בשל סירוב היישובים שהיו אמורים לקלוט את המפונים או בשל היעדר תמיכה מספקת מצד המדינה ביישוב הקולט. לעומת זאת רוב קהילות המפונים לא היו מעוניינות מלכתחילה להסתפח ליישובים קיימים, אלא רצו להקים מחדש את יישוביהן – מן הסתם מתוך רצון לשמור על אופייה של קהילת האם. מן הראוי היה ללחוץ יותר בעניין זה (בלי לאיים לפגוע בפיצוי, אלא לכל היותר להעניק הטבות נוספות למי שילכו למסלול זה). יתר על כן, אילו היו מגיעות ליישובים הללו קבוצות גדולות של מפונים, הן היו מעצבות את אופי היישוב, ולא להפך, כיוון שמדובר באוכלוסייה חזקה יחסית.

אשר לטענות על הפגמים האחרים בחוק פינוי-פיצוי: מן הראוי שתוקם ועדה בלתי תלויה שתבדוק את הטענות ותמליץ במידת הצורך על שינויים בחוק. במקרה של פינוי עתידי, חשוב שאנשי משרד המשפטים וחברי הכנסת גם יחד ילמדו מראש את הפגמים שנמצאו בחוק פינוי-פיצוי של הינתקות 2005 וינסחו בעתיד את החוקים הרלוונטיים מתוך התחשבות בפגמים אלה.

אחד הנושאים שנראו משניים בסוגיית הפינוי היה מעורבות צה"ל בתהליך. בפועל התברר שהנושא עורר סערה לא קטנה והיה אחד מסלעי המחלוקת הקשים ביותר בתהליך הפינוי – נושא שיש לו גם השלכות משמעותיות לעתיד מבחינת יחסי הציונות הדתית עם צה"ל.

לכאורה לא הייתה סיבה לחשוב ששאלת מעורבות צה"ל תהפוך מרכזית כל כך. הרי צה"ל מילא תפקיד מרכזי גם בפינוי יישובי סיני ב-1982, ולא נשמעו אז טענות משמעותיות על מעורבותו בפינוי.³⁰ אלא שב-23 השנים שחלפו בין פינוי סיני לפינוי רצועת עזה חל שינוי בחברה הישראלית. הציונות הדתית נכנסה במלוא העצמה לשדרות השירות הקרבי והפיקוד הקרבי בצה"ל; שיעור הדתיים מבין מסיימי קורסי הקצינים והמ"כים עמד בשנים האחרונות על 40% בממוצע,³¹ הרבה יותר מהשיעור הדתי-לאומי בכלל האוכלוסייה (העומד על כ-15%).

זאת ועוד: ב-1982 היה מקובל בחלק זה של הציונות הדתית – הקבוצה שהתודעה הדתית שלה חזקה ומגובשת (זו הקבוצה שעיקר ההתנגדות לפינוי יוצאת בדרך כלל ממנה) – לשרת במסלול ישיבות ההסדר, שחלקו הצבאי מקוצר (שנה וחצי בלבד) ולרוב אינו מקנה אפשרות להשתלב בשדרת הפיקוד בצבא. בינתיים התחוללה מהפכת המכינות הקדם-צבאיות. דור שלם של צעירים דתיים ראה את ייעודו בשירות קרבי מלא ואף בהשתלבות במערכות הפיקוד בצבא. המכינות חינכו ועודדו לכיוון זה, ולרוב גם לתפיסה אידאולוגית מקבילה המתנגדת לכל נסיגה משטחי ארץ ישראל. כלומר, אותן מכינות שנטעו בצעירים את הרצון לתרומה מרבית בצבא הן שנטעו בהם גם את ההתנגדות הערכית העזה לכל נסיגה מארץ

30 שאלת הסירוב לפקודת פינוי יישובים התעוררה כבר אז בציונות הדתית. הרב יעקב אריאל, אז ראש ישיבת ההסדר בימית, ישיבה שעמדה בעצמה להתפנות, פרסם באותם ימים מאמר הלכתי שהסביר בו שאין לסרב פקודה, משום שגם הגורמים המורים על פינוי יישובים עושים זאת מתוך טובת המדינה, ואין לסרב לפקודה המכוונת – לפחות לדעת נותניה – לטובת המדינה. ראו יעקב אריאל, 'הפרת פקודה משום מצווה או שיקולים מוסריים', **תחומין** ד (תשמ"ג), עמ' 173-179. מעניין שהרב אריאל לא חזר על פסיקה זו בימי ההינתקות, אם כי בהחלט היה שותף לרבנים שהתנגדו לסירוב פקודה.

31 עמוס הראל, 'חשש בצה"ל: קרע הפינוי גלש מהשוליים למאגר הקצינים', **הארץ**, 9 במרס 2006.

ישראל, וחשוב לא פחות – את ההכרה שמדובר לא בשאלה 'פוליטית', אלא בשאלה דתית, בעלת משמעויות הלכתיות ממדרגה ראשונה.

ההכוונה הכפולה הזאת עמדה ביסוד הדילמה שיצרה מעורבות צה"ל בפינוי עבור המוני צעירים דתיים. מבחינתם, לא היה מדובר רק בשאלה מצפונית כמו השאלה שמתמודדים אתה צעירים בעלי עמדות שמאלניות הנאלצים לשרת בשטחים ולעכב פלסטינים במחסומים, אלא בשאלה הלכתית. פקודה לשותפות אישית בתהליך פינוי יישובים מארץ ישראל מעוררת מבחינתם דילמה מקבילה לפקודה היפותטית שתאסור הנחת תפילין.³²

בשביל רבני הציונות הדתית, ובמיוחד ראשי המכינות הקדם-צבאיות, מעורבות צה"ל בפינוי יצרה דילמה לא פשוטה גם ברמה הנפשית: הנה, אותו צבא, שכל כך חינוכו להשתלבות בו, מאלץ את חניכיו לבצע פקודה שהם מתנגדים לה בכל נימי נפשם. יתר על כן, משמעות הדבר היא שבמו ידיהם הם הכשירו עבור הצבא את החיילים שיממשו את הפקודה שהם כל כך מתנגדים לה. עם זה העמדה האידאולוגית הבסיסית של רובם המכריע היא באמת ממלכתית, והם גם מבינים לעומק את המשמעות ההרסנית ארוכת הטווח של סירוב פקודה המוני.

הדילמה הזאת מצאה ביטוי בעמדתו של הרב צבי טאו, ראש ישיבת הר המור בירושלים, שבמידה רבה יכול להיחשב לאב הרוחני של רבות מן המכינות (תלמידו, הרב אלי סדן, הקים את המכינה הראשונה ביישוב עלי, וכמה מתלמידיו הקימו אחר כך מכינות נוספות, למשל את המכינה בעצמונה). טאו ידוע בציונות הדתית בעמדתו הממלכתית הקיצונית. הוא מתנגד לכל פגיעה בסמכות המדינה, עד כדי כך שבמאבק על פינוי סיני התנגד אפילו לירידת תלמידיו לחבל ימית, שמא ייקלעו לעימות עם הצבא. היה זה טבעי אפוא מתלמידיו לצפות שגם הפעם יביע עמדה חד-משמעית נגד סירוב פקודה. להפתעתם עמדתו לא הייתה חד-משמעית כל כך: הוא אמנם הדגיש שאין לקרוא קריאה רשמית לסירוב, משום שזו מרידה מפורשת בממלכתיות, אבל עם זאת ציין שעל החיילים להשתדל בפועל להימנע מהשתתפות בפינוי. כלומר, הוא תמך בסרבנות 'אפורה'.

32 הנימוק הרלוונטי נגד התחושה הזאת לא היה לומר לאנשים שמדובר בשאלה פוליטית ולא הלכתית, מפני שבתודעתם מדובר בשאלה הלכתית ואי-אפשר להורות להם לחשוב אחרת, ודאי לא מי שאינם שומרי מצוות בעצמם. גם הנימוק הרלוונטי הנגדי היה צריך להיות בעל אופי הלכתי, כלומר שסירוב פקודה במצב כזה הוא בגדר פיקוח נפש לאומי, שכן הוא מסכן את כל בסיס הקיום של הצבא, ובהיותו פיקוח נפש הוא דוחה גם את מצוות יישוב ארץ ישראל.

ראשי המכניות וראשי ישיבות ההסדר ראו גם בעמדה זו עמדה בעייתית. בהיותם עסוקים לא רק בבעיות תאולוגיות וחינוכיות עקרוניות, אלא גם בחיים הממשיים, הם הבינו היטב שקריאה המונית לסרבנות אפורה (להבדיל מהנחיה אישית לתלמיד שבא להתייעץ) קרובה מאוד לסרבנות פורמלית. לכן, רובם המכריע ביטא התנגדות חד-משמעית לסירוב, בלי 'קריצות' ובלי לגיטימציה להשתמטות אישית. מנגד, גם ראשי הישיבות שתמכו בסירוב פקודה (כמו הרב דב ליאור מיישבת ההסדר בקריית ארבע והרב אליקים לבנון מהישיבה באלון מורה) עשו זאת במוצהר ובגלוי, ולא הסתפקו בתמיכה בסרבנות אפורה.

חשוב לציין שהמופקדים על תהליך הפינוי היו ערים לבעייתיות שבשימוש בכוחות צה"ל בפינוי. לכן, רשמית לפחות, המדיניות הייתה שכוחות המשטרה יתפקדו במעגל הפינוי הראשוני (יהיו המפנים בפועל), ואילו כוחות הצבא יפעלו רק במעגלים משניים יותר של סיוע למפנים. היה ברור מראש שהפרדה כזאת לא תעמוד במבחן המציאות, והחיילים אכן היו מעורבים בפינוי ישיר של אנשים מבתיהם, לא פחות מהשוטרים. אבל עצם העובדה שהמדיניות הפורמלית נוסחה כך מראה שגם קברניטי הפינוי הכירו בבעייתיות הטמונה בהפעלת חיילי צה"ל בפינוי המעשי.

מסקנות

שאלת מעורבות צה"ל בפינוי היא שאלה מורכבת. יש בה צדדים לכאן ולכאן, וודאי שאין לפסוק בה לשלילה בצורה פסקנית. ברמה העקרונית, פינוי אזרחים מבתיהם אינו חלק ממטרות הצבא, אבל שטחי יש"ע אינם בריבונות מדינת ישראל 'האזרחית', אלא בריבונות הממשל הצבאי. אם צה"ל מעורב בפעילות נגד אזרחים פלסטינים בשטחים (פעילות שהמשטרה הייתה מנהלת לו הייתה מתרחשת בגבולות הקו הירוק), מדוע בעצם לפסול עקרונית את שותפותו בפעילות שנועדה להשליט את מרות המדינה גם על אזרחים ישראלים?

מותר גם לתהות: אילו היה מדובר במצב שמשטרת ישראל מתקשה להשליט סדר בהתקוממות ערבית בתחומי הקו הירוק, האם אנשי הימין היו מתנגדים לסיוע של כוחות הצבא למשטרה בטענה שצה"ל אינו אמור לטפל באזרחים? ועוד זאת: אילו היו המתיישבים מקבלים את דין ההכרעה הדמוקרטית ומתפנים בשקט מבתיהם, ברור שלא היה צורך בכוחות משטרה גדולים, לא כל שכן בצבא. הצורך לערב את הצבא נוצר אפוא

מלכתחילה בעקבות התנגדות המתיישבים ותומכיהם לקבל את הדין ובעקבות איומיהם לסכל את ההכרעה הדמוקרטית שהתקבלה.

במצב כזה, ובשל העובדה שמדובר בנושא שלא רק אנשי הימין אלא גם אנשי השמאל רואים בו נושא קיומי, כישלון של הדמוקרטיה לאכזף את הכרעתה עלול לגרום להתפוררות המשטר הדמוקרטי בכלל. האם בנסיבות מיוחדות אלה אין למדינה רשות להסתייע בצבא כדי להשליט את מרותה, ולו גם כלפי אזרחים? ולבסוף, גם מבחינה מעשית דומה שדווקא העובדה שצה"ל הוא 'צבא העם' הייתה אמורה לתרום ל'הנמכת הלהבות' משני הצדדים: מצד החיילים – דווקא משום שאינם שוטרים מקצועיים, ומצד המפונים – משום שהם מודעים לעובדה שהמפנים אינם שוטרים מקצועיים אלא 'החיילים של כולנו'. נכונותו של נימוק זה התבררה בזמן אמת במהלך הפינוי, כאשר בפועל, למרות ההתנגדות העקרונית למעורבות הצבא, היו מקרים רבים שהמפונים ביקשו שיפנו אותם 'חיילים ולא יס'מניקים'³³ (התנהלותם של אלה הייתה קשוחה יותר).

נימוק אחרון זה היה הסיבה המכרעת לתמיכה שהבעתי במעורבות חיילי צה"ל בפינוי יישובים, במחקר שפרסמתי על הסוגיה באוקטובר 2003. ואכן, הוכח שהשתתפות החיילים תרמה להרגעת הרוחות במהלך הפינוי. אולם בדיעבד, דומה שלא הערכתי די את ההשפעה ארוכת הטווח של מעורבות כזאת על יחסי הצבא והציונות הדתית. גם יונתן בשיא, שעמד בראש המערכת האזרחית של תהליך הפינוי, הביע את הערכתו (כולל בשיחה לצורך מחקר זה) שלנוכח הטראומה שחולל פינויים של פחות מ-10,000 איש מרצועת עזה ומצפון השומרון, החברה הישראלית פשוט לא תוכל לעמוד בקרע שיחולל פינוי כוחני וגדול בהרבה ביו"ש, בין היתר משום שפינוי המוני כזה יחריף עוד יותר את הבעייתיות שבמעורבות צה"ל – למפונים הרבים יהיו הרבה יותר קרובים וחברים בקרב החיילים, והדילמה של החיילים אם לציית ולהשתתף בפינוי רק תגבר.

לפיכך נראה שהמסקנות שלהלן נכונות יותר:

1. רצוי מאוד להימנע ממצב של פינוי יישובים, ודאי מפינוי המוני, ויש להעדיף חתירה להסדר מדיני שיאפשר את המשך קיומם של יישובי יו"ש, או לפחות מרביתם, גם בריבונות פלסטינית.³⁴ יש להדגיש: הפינוי עצמו

33 אמיר אורן, 'בית ספר לשוטרים מתחילים', **הארץ**, 19 באוגוסט 2005.

34 זו גם מסקנתו של יונתן בשיא, בריאיון שהעניק ל'הארץ'. ראו ארי שביט, 'ב-14 באוגוסט תשתרר דממה גדולה', **מוסף הארץ**, 8 ביולי 2005.

לגיטימי, והוא בהחלט בסמכותה של המדינה, אבל בשל משמעותו הקשה לרבבות אזרחים ובשל היחסים ארוכי הטווח בין מגזרים בחברה ובינם לבין רשויות המדינה והחברה בכלל, יש לנסות ולבחון קודם פתרונות אחרים. גם אם פתרון אחר ייכשל בסופו של דבר, העובדה שהיה ניסיון למצוא פתרון שאינו פינוי יכולה להקל על המפונים להשלים אתו.

2. אם בכל זאת יתקיים פינוי עתידי, יש להעדיף פינוי על ידי המשטרה – ולו באמצעות גיוס מיוחד של שוטרים לצורכי הפינוי שימלאו את החסר במצבת כוח האדם הרגילה של המשטרה. בכל מקרה, מן הראוי ששוטרים יהיו מופקדים על הפינוי הישיר של התושבים, והצבא ישמש לכל היותר כוח עזר (כפי שאכן הוצהר רשמית לקראת ההינתקות, אך לא נשמר בפועל).

3. אם בכל זאת תבחר ההנהגה להשתמש בצה"ל גם בפינוי עתידי, ההחלטה תהיה בעייתית כאמור, אבל אי-אפשר לטעון שאינה לגיטימית.

4 הפעולות של מתנגדי הפינוי

במחקר שפרסמתי באוקטובר 2003 בחנתי תרחיש תאורטי של פינוי יישובים בישיע. הערכתי הייתה שרוב המתנחלים ואנשי הציונות הדתית בכלל, בהיותם בעלי גישה ממלכתית בסיסית, ייאבקו מאבק פוליטי לגיטימי, ולכל היותר ינסו למנוע בגופם את הפינוי באופן פסיבי (לא באלימות, אלא רק בהיצמדות לבית או לקרקע) – בדומה למודל המאבק בסיני.³⁵ נוסף על כך הערכתי שהחורגים ממודל זה יפעלו בשלוש רמות, ביחס הפוך בין חומרת החריגה למספר החורגים (ככל שהפעולה אלימה וחריפה יותר, כך ינקטו אותה פחות אנשים, ולהפך):

א. טרור נגד ערבים – נגד כיפת הסלע, נגד מסגדים או פגיעה פיזית בערבים.

ב. פגיעה בציוד הכוחות המפנים.

ג. פעילות מסוג 'מרי אזרחי' – סירוב פקודה (שבמהותו מבטא מרי אזרחי, גם כשהוא במסגרת הצבא), חסימות כבישים, ניסיון להטיל מצור על קריית הממשלה, ניסיונות להשבית את המשק וכדומה.

בדיעבד התברר שהערכה זו אכן עמדה במבחן המציאות. רוב מתנגדי הפינוי לא חרגו מהכלים המקובלים במאבק דמוקרטי. מעניין שמי שבלטו ביותר במגמה זו היו אנשי גוש קטיף עצמם, שבחרו בססמה 'באהבה ננח'. מאבקם היה חף לחלוטין מאלימות ומכל חריגה שהיא ממאבק 'חיובי', עד כדי שהוא נראה תמים, ודאי במונחים ישראלים (בכל מאבק של ועד עובדים במפעל הקטן ביותר מבעירים יותר צמיגים ונוקטים יותר אלימות משנקטו כל אנשי גוש קטיף במאבקם). ואכן לאחר מעשה ספגו אנשי גוש קטיף ביקורת נוקבת על כך מצד הצעירים המיליטנטים יותר (רובם מחוץ לגוש), שהיו מתוסכלים מכישלון המאבק.

מועצת ישיע – הגוף הגדול ביותר, הממוסד ביותר וממילא המוביל והדומיננטי בקרב גופי המאבק – נקטה קו דומה, בשינוי משמעותי. הקו המעשי של המועצה שמר על 'קווים אדומים' דומים לאלה של אנשי גוש קטיף: התנגדות ברורה הן לאלימות הן לסירוב פקודה. עם זאת הרטוריקה של אנשי המועצה הייתה מיליטנטית יותר. הם הדגישו שוב ושוב את כוונתם לא רק 'להיאבק בפינוי' אלא 'לסכל' אותו, ואף הבהירו שבכוונתם

35 שלג (לעיל הערה 17), עמ' 32-36.

לגייס 'רבבות אנשים' שימנעו בגופם את כוונת הפינוי. הבולט ביותר בין אנשי המועצה ברטוריקה מיליטנטית זו היה יו"ר המועצה האזורית בנימין, פנחס ולרשטיין (מוותיקי מועצת יש"ע; לרוב נחשב דווקא גורם מתון בתוכה). ולרשטיין קרא בגלוי 'להפר את חוק ההתנתקות',³⁶ וקרא לרבבות, 'אם לא מאות אלפים', להגיע לגוש ביום פקודה'.³⁷ הוא אף ציין שהוא 'מוכן למות' על מזבח עצירת ההיתקנות.³⁸

אף שאנשי המועצה הבהירו שכוונת הגיוס ההמוני אינה להתעמת בכוח עם המפנים, אלא רק לבטא התנגדות פסיבית, האיום 'לסכל' באמצעי זה את תכנית ההיתקנות התקבל בביקורת נוקבת. דווקא משום שהמבקרים העריכו (כנראה בטעות, כפי שהסתבר בדיעבד) שיש בכוחם של אלפי צעירים נחושים למנוע את הפינוי, הם טענו שאפילו בצעד לא אלים כזה יש משום איום על הדמוקרטיה, שהרי הוא נועד לסכל החלטת כנסת חוקית. אנשי יש"ע טענו מנגד כי התנגדות פסיבית מאפיינת כל מאבק של עובדים להגן על שכרם או למחות נגד סגירת המפעל שהם עובדים בו ואין לפסול אמצעי מאבק כזה, קל וחומר כאשר הממשלה עצמה פועלת למימוש מדיניותה ב'אמצעים לא דמוקרטיים' (טענותיהם בעניין אמצעים אלה פורטו בפרק הראשון).

אולם הטענה של אנשי יש"ע בעייתית מכמה היבטים. ראשית, עובדים הנאבקים נגד צעד כלכלי כזה או אחר נאבקים נגד מדיניות הממשלה, שבמהותה מבטאת את העמדות של חלק מהציבור בלבד (זה שבחר בה). לעומת זאת ההכרעה על הפינוי התקבלה בכנסת – הגוף הריבוני העליון (מייצג את כלל הציבור) – ולפיכך ניסיון לסכל את ההכרעה הזאת לאחר שהתקבלה בעייתי יותר.³⁹ נוסף על כך מדיניות כלכלית היא עניין הפיך – אם תסוכל היום תוכל לשוב ולעלות על הפרק בעוד שבוע, וממילא סיכולה בעייתי פחות. תאורטית ייתכן שגם פינוי יישובים שסוכל יעמוד על הפרק בעוד זמן מה. אבל בפועל אילו היו מתנגדי הפינוי מצליחים לסכל אותו

36 ניר חסון, 'בגוש קטיף אומרים: המאבק הנחמד נגמר', **הארץ**, 21 בפברואר 2005.

37 נדב שרגאי, 'יסור להרוג, אבל צריך להיהרג', **הארץ**, 2 במרס 2005.

38 נדב שרגאי, 'מחלוקת ביש"ע סביב היוזמה לפתוח בשביתת רעב נגד הפינוי', **הארץ**, 2 בפברואר 2005.

39 נימוק זה מצביע גם על החשיבות שבהבאת הסכמים מדיניים להכרעת הכנסת, במיוחד כאלה הכרוכים בפינוי יישובים, אף על פי שהחוק אינו מחייב זאת. משקלה הציבורי של מדיניות כזאת מקבל משנה תוקף מרגע שהתקבלה גם בכנסת ולא רק בממשלה.

'בגופם', סביר להניח שהיה עובר זמן רב עד שממשלה אחרת הייתה מעזה לנסות צעד כזה שוב (אם בכלל).

והעיקר, לא תמיד אפשר להקיש מצעדים לגיטימיים בתחום אחד על צעדים לגיטימיים בתחום אחר. החשיבות והרגישות הציבורית המלווה נושא מסוים יכולה לגזור גם תנאים ייחודיים לאופי המאבק בעניינו. לראיה, גם המתיישבים ותומכיהם סברו ששאלת פינוי היישובים מצדיקה משאל עם, ואין זו עמדתם ברוב הנושאים האחרים, חשובים ככל שיהיו. לפיכך כשם ששאלת פינוי היישובים היא בנפשם של המתיישבים ותומכיהם והם רואים בפינוי יישובים פגיעה בעיקר מרכזי של תפיסתם הדתית והמדינית-ביטחונית, כך עליהם להבין שעבור מתנגדיהם, השליטה בשטחים היא אסון מוסרי ומדיני-ביטחוני.

בנושאים ששני הצדדים הנצים מחשיבים גורליים לאמונתם ולגורל המדינה, החשיבות של כיבוד ההכרעה הדמוקרטית גדלה במיוחד, והיא הדרך היחידה להכריע בין הצדדים. לפיכך בנושא גורלי מסוג זה היריב עלול לראות בניסיון לסכל את ההכרעה הדמוקרטית 'ייהרג ואל יעבור' ולהפסיק בעצמו לכבד הכרעות דמוקרטיות הנוגדות את אמונתו. על כן אין להשוות בין אמצעי המאבק הלגיטימיים (לאחר הכרעה דמוקרטית) בשאלת פינוי יישובים לבין אמצעים הנחשבים לגיטימיים בנושאים אחרים, כולל במאבקי עובדים.

לאמתו של דבר, בשיחות שקיימתי עם כמה מאנשי מועצת יש"ע בימים שלפני הפינוי הודו כמה מהם, שלא לייחוס, שהקריאה לרבבות למנוע בגופם את הפינוי היא אכן בעייתית מבחינה דמוקרטית. הם הסכימו לטענה שהצלחה בפעולה כזאת הייתה מציבה סכנה ממשית למרקם החיים הדמוקרטיים והאזרחיים בישראל. אולם באותם ימים סוערים גם אלה שהודו בכך לא תרגמו הכרה שקטה זו לקריאה פומבית לחבריהם להימנע מניסיון סיכול כזה, אלא המשיכו במדיניות שניסתה לבנות את הכוח שישכל את הפינוי בגופו.

במידה רבה השלימו שני קווי הפעולה – של גוש קטיף מצד אחד ושל מועצת יש"ע מצד אחר – זה את זה. במאבק על דעת הקהל היה נכון לנקוט קו ממלכתי ויחויבי, שכן דעת הקהל הישראלית סולדת מקיצונים המאיימים ליצור כאוס. לעומת זאת אנשי מועצת יש"ע כיוונו את הטון המיליטנטי שלהם בעיקר כלפי המערכת הפוליטית, הממשלה והכנסת, בניסיון ליצור 'מאזן אימה' שירתיע את הפוליטיקאים ממימוש ההינתקות. אולם כשם ששני קווי הפעולה משלימים זה את זה, יש ביניהם

גם פוטנציאל נטרול הדדי. דעת הקהל, שאנשי גוש קטיף רצו 'לחבק' ולזכות בתמיכתה, הייתה חשופה בו בזמן גם למסרים המאיימים יותר שיצאו ממועצת ישיע.

בסופו של דבר גם מועצת ישיע לא מימשה את איומיה. ובכל זאת כחודש לפני מועד הפינוי היא כינסה עשרות אלפי תומכים לעצרת בנתיבות, ומשם היו אמורים לצעוד לגוש קטיף הנצור, וכך לנסות באמת לחסום בגופם את כוחות הפינוי. אלא שכוח של אלפי שוטרים וחיילים בלם את המפגינים וכיוון אותם לכפר מימון. מקרב הצעירים שנאספו שם היו שתבעו לפרוץ בכוח את חומת השוטרים ולממש את איום הצעידה לגוש קטיף. אבל מועצת ישיע, בתמיכת הרבנים שליוו אותה, החליטה החלטה מכרעת, אפילו היסטורית (במידה מסוימת אפשר להשוות אותה להחלטתו של מנחם בגין שלא להגיב באלימות על הפצצת אלטלנה), שלא להיגרר לעימות אליס. ההחלטה התקבלה, בידיעה ברורה שבכך היא מונעת ממתנגדי הנסיגה את מימוש ההבטחה לחסום בגוף את הפינוי, וכנראה משלימה עמו סופית.

מה שהניע את אנשי מועצת ישיע בהחלטה זו לא היה האתוס הדמוקרטי. אילו היה האתוס הדמוקרטי עומד בראש מעייניהם, הם לא היו מאיימים מלכתחילה למנוע בגופם את הפינוי. מה שהביא אותם להכרעה היה האתוס הלאומי – תחושת האחריות הלאומית למנוע התנגשות אלימה, אולי אף התנגשות דמים, בין כוחות הביטחון למתנגדי ההיתקנות. האבחנה הזאת חשובה, משום שבניגוד לעמדות המבקשות לעתים ליצור הנגדה בין האתוס הלאומי לבין האתוס הדמוקרטי ולזלזל באתוס הלאומי בשם האתוס הדמוקרטי, מקרה ההיתקנות מוכיח שלא פעם – ובמצבי קצה רגישים דווקא – האתוס הלאומי, והאחריות הלאומית הטמונה בו, מסייע לאתוס הדמוקרטי ואפילו מציל אותו.

למרבה הצער, אנשי מועצת ישיע לא קיבלו די קרדיט ציבורי על הכרעתם. היו שטענו כלפיהם בלגלוג שהיא נבעה לא מתפיסה ערכית של רצון להימנע מהתנגשות אלימה, אלא מהערכה מציאותית של יחסי הכוחות בינם לבין הצבא ומהכרה שאם תהיה התנגשות, הם יובסו. יש הרבה אי-היגיונות וקנטרנות פוליטית בניתוח הזה. קשה כמובן לדעת מה היה קורה אילו עמדו בכפר מימון כוחות קטנים יותר. אבל מהיכרות ארוכת טווח עם הנפשות הפועלות במועצת ישיע אני מעריך שהחלטתם לא הייתה אחרת. ייתכן שכמות הכוחות הייתה משמעותית לעובדה שהצעירים המיליטנטים לא מרדו בהכרעת מועצת ישיע ולא ניסו לפרוץ

את מתרסי הצבא והמשטרה בניגוד לעמדתה (אילו היו הכוחות מצומצמים יותר, אולי היו מתפתים לעשות זאת). אבל מבחינת אנשי מועצת יש"ע נראה שהכרעתם הייתה זהה גם לנוכח כוחות קטנים יותר.

חוסר הפרגון הזה קטנוני ומבטא צרות עין ועוינות בעייתית בין יריבים פוליטיים. ולא זו בלבד אלא שהוא גם מסוכן פוליטית, אם כי לא מבחינת האגפים המיליטנטיים של מתנגדי ההינתקות. אלה תקפו את מועצת יש"ע על הכרעתה, ובדיעבד ראו בה גורם מרכזי בכישלון המאבק (טעות כשלעצמה, כפי שהוכיחו אירועי עמונה כמה חודשים אחר כך. שם הקו המיליטנטי דווקא הוביל, אך בכל זאת לא הצליח למנוע את פירוק הבתים). ייתכן אפוא שהוקרה מצד אנשי השמאל הייתה דווקא מחזקת את הטענה של החוגים המיליטנטיים שמועצת יש"ע רק שיחקה בהכרעתה לידי השמאל. אבל הסכנה בתגובה לא מפרגנת מסוג זה נוגעת דווקא לירוב הדומים של מחנה יש"ע והציונות הדתית. זה ציבור שרוצה בכל מאודו להיות חלק מהחברה הישראלית. אם אנשים מהשמאל היו מביעים הערכה להחלטה של מועצת יש"ע למנוע עימות בכפר מימון, היה בכך משום עידוד לרוב הדומים הזה להתמיד בקו מתון וממלכתי גם בעתיד. במקום זה חוסר הפרגון מחזק את התחושה שהשנאה כל כך עמוקה עד שכבר 'אין טעם' לנקוט גישה ממלכתית אחראית, כי ממילא היא לא תזכה להערכה.

עוד צעד חכם ואחראי של מועצת יש"ע, שלא זכה להערכה הראויה, היה מאמציה להרחיב את מוטת השליטה שלה גם על החוגים הקיצוניים יותר ביש"ע, כדי שאלה לא יפתיעו אותה בצעדים אלימים ומסוכנים. הביטוי העיקרי למאמץ הזה היה יצירה של ועדת רבנים שהייתה אמורה להנחות וללוות את אנשי המועצה בפעילותם, במיוחד בימים הקריטיים הסמוכים לפינוי. בוועדת רבנים זו היו שלושה: הרב חיים דרוקמן – ראש ישיבות בני עקיבא, הסמל המובהק של הקו הממלכתי של הציונות הדתית; הרב ראובן נתנאל, רב היישוב עצמונה – מצד אחד מייצג את המועמדים לפינוי עצמם, מה שמעניק לו משקל מוסרי, ומצד אחר נציג יישוב המזוהה בבירור עם קו ממלכתי חד-משמעי, וממילא לא אדם שיפתיע בצעדים פרובוקטיביים; והרב דודי דודקביץ', רב היישוב יצהר, סמכות משמעותית גם בעיני חלקים מינוער הגבעות ביש"ע. הרכב השלישייה הבטיח רוב ברור מראש לקו הממלכתי. מנגד, השותפות של דודקביץ' בהכרעות הפכה אותו לשותף באחריות להנחיל אותן גם לצעירים המיליטנטים וגם סימנה לצעירים שאין להם מה לחשוש מקו רכרוכי מדי, שהרי ההכרעות מתקבלות בפורום מצומצם שגם דודקביץ' שותף בו.

נוסף על המאבק הממלכתי של גוש קטיף ומועצת יש"ע פעלו עוד גורמים במחנה המתנגדים. כאמור, היחס בין רמת החומרה של הפעילות למספר המוכנים להשתתף בה היה הפוך: ככל שהפעילות אלימה יותר, מספר המשתתפים בה היה נמוך יותר. ברוח זו, התמיכה הגדולה ביותר בתחום הפעילות הלא ממוסדת (זו שלא זכתה לברכתה של מועצת יש"ע) ניתנה לפעילות מהסוג שביטא מרי פסיבי לא אליים. הפעולה העיקרית מסוג זה הייתה הקריאה לסירוב פקודה. הפעם, בניגוד לתקופת פינוי סיני, היו לא מעט רבנים (אם כי עדיין מיעוט בקרב כלל רבני הציונות הדתית) שקראו לסירוב פקודה. הבולט בהם היה הרב הראשי לשעבר הרב אברהם שפירא, ואליו הצטרפו גם הרבנים זלמן מלמד, אליקים לבנון, דב ליאור ושורת רבנים נוספים. גם כמה אנשי ציבור חילונים, אם כי לא רבים (הבולט שבהם היה אליקים העצני), קראו לסירוב פקודה.

מארגני הסירוב ידעו ליצור מבצעים מתוקשרים כגון החתמות המוניות על הודעת סירוב בצמתים ובתחנות איסוף של חיילים. כך יצרו רושם שרבבות חיילים עומדים לסרב – רושם שהיה בין הגורמים העיקריים לתחושה שההיתנות מעמידה את הדמוקרטיה הישראלית כולה במבחן מכריע. בפועל, ממסמך של הפרקליטות הצבאית עולה כי על רקע ההיתנות נרשמו 163 מקרים של סרבנות או איום בסרבנות.⁴⁰ נגד שלושה בלבד הוגשו כתבי אישום בבתי דין צבאיים (ומתוכם רק אחד נדון למאסר בפועל). 65 חיילים נשפטו לדין משמעותי (46 מהם נדונו לעונשי מאסר בפועל, לתקופה של בין 6 ל-56 ימים); נגד 49 חיילים נוספים ננקטו צעדים פיקודיים, כגון נזיפה או הדחה מתפקיד פיקודי. בשאר המקרים מדובר בחיילי מילואים שאיימו לסרב, וצה"ל פשוט התעלם מאיומם ולא קרא להם לשירות כלל. אנקדוטה מעניינת יכולה ללמד על יחסו הזהיר והפרגמטי של הצבא לסוגיה: אחד מראשוני הסרבנים, וככל הנראה הבולט ביותר מבחינה תקשורתית, אבי ביבר מהיישוב תקוע, דרש להעמיד את עצמו למשפט צבאי ולא לדין משמעותי. הוא עשה זאת במטרה להפוך את משפטו למשפט פוליטי-ציבורי, אף על פי שעונשו במשפט צבאי היה עלול להיות חמור בהרבה מהעונש שניתן בדין משמעותי. על כל פנים, בקשתו נדחתה, הוא הועמד לדין משמעותי, נגזרו עליו 56 ימי מחבוש, ובסיומום הוא שוחרר מהצבא.

40 עמוס הראל, 'סרבני ההתנתקות: 3 כתבי אישום, מאסר אחד', **הארץ**, 19 בדצמבר 2006.

לאמתו של דבר, רמת הסרבנות האמתית הייתה כנראה גבוהה בהרבה מהנתונים הרשמיים. לפי דיווחים שהגיעו מיחידות שונות, צה"ל העלים עין בדרך כלל מסרבנות אפורה, כלומר ממקרים שחיילים השתמטו מהשתתפות בפינוי בתואנות למיניהן אך לא הביעו במפורש סרבנות מטעמים פוליטיים. זה היה צעד חכם שנבע מרצון שלא להחמיר עוד יותר את משבר האמון בין הצבא לבין החיילים הדתיים. מאותה סיבה, וגם זאת בחכמה, נמנע הצבא מלשגר לפינוי יחידות שמספר החיילים הדתיים בהן גבוה (במיוחד הכוונה לחטיבת גולני)⁴¹ והעדיף להתמקד ביחידות שמספר החיילים הדתיים בהן נמוך יותר (כמו חיל האוויר) או ביחידות שהחיילים המשרתים בהן אמורים להמשיך את שירותם בצה"ל מעבר לשירות חובה (משרתי קבע, חניכי קורס קצינים, קורס טיס וקורס חובלים),⁴² מתוך הערכה שאלה ייזהרו במיוחד מסרבנות.

רמת התגובה השנייה שנצפתה במחקר שלפני ההינתקות הייתה פעילות אלימה שתכוון נגד הציוד של כוחות הפינוי. בפועל כמעט שלא נרשמה פעילות כזאת, אם משום שהצבא הקפיד לשמור על הציוד שלו ואם משום שהצעירים המיליטנטים שהיו 'מועמדים' לפעילות כזאת מיקדו את האנרגיות שלהם בניסיונות 'לסכל בגופם' את הפינוי, ברוח התכנית המוקדמת של מועצת יש"ע. ייתכן בהחלט שאם יהיו פינויים בעתיד, נראה יותר ניסיונות חבלה מהסוג הזה.

עם זאת גם במהלך המאבק על ההינתקות אפשר להצביע על פעילות שהיא מעין 'מקבילה' לתחזית על הפגיעה בציוד המפנים. הכוונה היא לפעילותם של חוסמי הכבישים, ובמיוחד אלה שגם הניחו דוקרנים בכמה מהכבישים המרכזיים במדינה. פעילות זו אמנם לא כוונה כלפי כוחות הפינוי, אבל היה בה ממד דומה של אלימות שאינה מכוונת ישירות כלפי בני אדם. היא נועדה לפגוע בזמנם של הנוסעים (באמצעות חסימת הכבישים) או ברכושם (במקרים של הנחת הדוקרנים) כדי להסב את תשומת הלב הציבורית למאבקם הנואש של המתיישבים. כיוון שמדובר בפעילות אלימה, מספר המוכנים לנקוט אותה היה נמוך במידה ניכרת ממספרם של אלה שפעלו למען סירוב פקודה או סירבו בפועל.

41 עמוס הראל, 'נסיון הלחימה עם הפלשתינאים ומספר הדתיים הגבוה הוציאו את חטיבת גולני ממעגלי הפינוי', **הארץ**, 17 ביוני 2005.

רמת התגובה הקיצונית ביותר שנצפתה במחקר המקדים הייתה של טרור פיזי, במיוחד כלפי ערבים. 'הגיונה' של פעילות כזאת הוא ברצון ליצור שרשרת של תגובות-נגד וכאוס שימנעו את הפינוי (בדומה לאנשי 'המחתרת היהודית' שתכננו בראשית שנות השמונים לפוצץ את כיפת הסלע כדי לסכל את הסכם השלום עם מצרים ואת מסירת סיני). ההערכה הייתה שבגלל חומרתה הרבה של דרך פעולה מסוג זה רק מעטים יחסית יאמצו אותה. ואמנם, במהלך תקופת ההינתקות היו 'רק' שתי פעולות של טרוריסטים יהודים כלפי תושבים ערבים תמימים, והן נעשו במודע כדי ליצור את הכאוס המיוחל. האחת, כעשרה ימים לפני תחילת הפינוי (4 באוגוסט 2005), הייתה פעולתו של החייל עדן-נתן זאדה. זאדה עלה על אוטובוס מלא תושבים ערבים בעיר שפרעם, ירה לכל עבר והרג ארבעה אזרחים. הוא נהרג אחר כך מהליניץ' שביצעו בו תושבים ערבים זועמים. המקרה השני אירע במהלך ימי הפינוי עצמם (17 באוגוסט 2005): אשר ויזגן, תושב שבות רחל שבשומרון, ירה והרג ארבעה תושבים ערבים שעבדו אתו. הוא נתפס, הועמד למשפט, ודינו נגזר לארבעה מאסרי עולם. בדצמבר 2006 הוא התאבד בתא הכלא שלו.

סוגיה מעניינת בבחינת מדיניות המאבק של מתנגדי הפינוי הייתה ההחלטה שלא לשתף פעולה בתהליך הפינוי עם נציגי מינהלת הפינוי ועם הממשלה בכלל. בציבור נוצר הרושם שזו הייתה מדיניותם האחידה של כלל היישובים המועמדים לפינוי. בפועל, אין הדבר כך. הדימוי נוצר משום שהמועצה האזורית חוף עזה, שרוב המפונים בהינתקות באו ממנה (כל יישובי רצועת עזה), נקטה מדיניות כזאת. אנשי המועצה לא העבירו למינהלת סליע שום דרישות וציפיות למקומות שהתושבים מעוניינים לגור בהם לאחר הפינוי; הם לא העבירו את רשימות התלמידים בבתי הספר (שמשרד החינוך ביקש כדי שיוכל להיערך לשיבוצם מחדש לאחר הפינוי); הם לא העבירו בקשות תעסוקה של התושבים (כדי שהמינהלת ומשרדי הממשלה יוכלו לפעול במקרה הצורך לקליטתם במקומות עבודה חדשים) וגם לא רשימות של אנשים בעלי צורכי רווחה או צרכים מיוחדים אחרים.

אולם מתחת לפני השטח בכל זאת נראה גם שיתוף פעולה ברצועת עזה. את רשימות הרווחה (התיקים של נזקקי הסיוע), שראש המועצה אבנר שמעוני אסר להעביר למינהלת הפינוי, העביר בפועל לממונים עליו

במחוז הדרום של משרד הרווחה מנהל מחלקת הרווחה עובד חזן.⁴³ כלומר, התיקים היו בידי הרשויות, והן יכלו להשתמש בהם להיערכות. כך היה גם בשיתופי פעולה ישירים אחרים בין אנשי המקצוע במועצה (בתחום החינוך למשל) לממונים עליהם, שלא במסגרת המועצה עצמה. יתר על כן, יישובים שלמים ביישובי רצועת עזה שיתפו פעולה באופן עצמאי עם המינהלת. היישוב פאת שדה, לדוגמה, סיכם עוד לפני הפינוי על המעבר של היישוב כולו למושב מבקיעים, וכ-60 ממשפחות יישובי צפון הרצועה (אלי סיני, דוגית וניסנית) הגיעו לסיכומים על העתיד הצפוי להם.⁴⁴ גם שלושה מיישובי גוש קטיף (בדולח, גן-אור וגדיד) הגיעו לסיכום כולל עם המינהלת על מעברם לניצן, ויישובים אחרים העלו רעיונות על עתידם (יישובו מחדש של נווה דקלים בניצן למשל) באמצעות מתווכים דוגמת אנשי הפורום המשפטי למען ארץ ישראל.

אם כן, מדיניות החרם לא הייתה שלמה כפי שרצו מעצביה לשדר, ובפועל ניבעו בה 'סדקים'. אולם היא בכל זאת גרמה כמה נזקים של ממש. ראשית, העובדה שלא היה שיתוף פעולה ישיר עם המינהלת, הגוף שריכז את ההיערכות לפינוי, תרמה לבעיה הקשה בהיערכות – בייחוד לנוכח לוח הזמנים הצפוי (כאמור, ההחרמה לא הייתה הגורם הבלעדי, ואפילו לא הגורם העיקרי למחדלי ההיערכות, אבל היא בהחלט תרמה לה). כמו כן, מדיניות החרם אפשרה לרשויות לתלות את פגמי ההיערכות לא בלוח הזמנים עצמו, אלא בבעיית שיתוף הפעולה עם התושבים. והעיקר – המדיניות הרשמית של המועצה הקרינה על סירובם של רבים מהתושבים להיערך לפינוי ותרמה ללחץ החברתי, הכבד ממילא, להימנע מפעולות היערכות.⁴⁵ כך, לא מעט תושבים מצאו את עצמם לא ערוכים כלל ביום הפינוי. לכן כשנוצרו בעיות לאחר הפינוי, חלק מהתושבים תלו אותן במדיניותו העקרונית של ראש המועצה שמעוני נגד שיתוף הפעולה.⁴⁶

תופעה זו בלטה במיוחד בהשוואה למועצה האזורית שומרון, שהייתה מעין קבוצת ביקורת כיוון שנקטה מדיניות שונה לחלוטין מזו של המועצה האזורית חוף עזה. ארבעה מן היישובים של המועצה האזורית שומרון פונו

43 עדותו של עובד חזן בריאיון למחקר זה.

44 ניר חסון, 'משרד השיכון מנסה לנחש היכן ירצו לגור המתנחלים שיפונו', **הארץ**, 8 באפריל 2005.

45 שם.

46 מרים שפירא סייעה רבות לתושבי גוש קטיף לפני הפינוי ואחריו, ובשיחה עמי העידה שחלק ממפוני הרצועה חשים כך.

במסגרת תכנית ההינתקות (גנים, כדים, שא־נור וחומש). יו"ר המועצה, בנצי ליברמן, החליט עוד בתחילת הדרך להפריד בין המאבק הפוליטי נגד הפינוי, שהיה שותף מלא לו, לבין הצורך לדאוג לעתידם של תושבי היישובים המפונים במקרה שהמאבק ייכשל. ההחלטה הייתה לא פשוטה עבורו, במיוחד כיוון ששימש לא רק יו"ר המועצה האזורית שומרון, אלא היה באותה תקופה (ועד נובמבר 2006) גם יו"ר מועצת יש"ע. לפיכך עלולים היו לראות בהחלטה כזאת מצדו – עוד יותר מאצל אחרים – מתן לגיטימציה והסכמה בשתיקה לפינוי. אבל ליברמן דבק במדיניות כפולה זו – מאבק פוליטי לצד דאגה לעתיד המפונים, והתוצאה הייתה בהחלט משתלמת לתושבי היישובים 'שלו'.⁴⁷ תושבי גנים וכדים העדיפו פיצוי על התיישבות חלופית, הסדירו את ענייניהם בהקדם, ורובם שכרו לעצמם דירות חדשות עוד לפני הפינוי. עתידם של תושבי חומש הובטח בהצטרפות לקיבוץ הוותיק יד חנה (אגב הפיכתו ליישוב קהילתי), ואילו שא־נור היה יישוב כמעט נטוש עוד לפני הכרזת תכנית ההינתקות, ורק תושבים ספורים התגוררו בו.⁴⁸ אלה נקלטו לאחר הפינוי בתחומי המועצה עצמה, ביישוב שבי שומרון.

לסיכום סוגיית המאבק של מתנגדי הפינוי מן הראוי להעלות את השאלה העקרונית מדוע היה המאבק מיליטנטי בהרבה מזה שנוהל ב־1982 נגד פינוי יישובי סיני. לשאלה זו ארבע תשובות אפשריות:

הראשונה, שטחי רצועת עזה וצפון השומרון 'מקודשים' הרבה יותר מבחינת זיקתם לארץ ישראל ההיסטורית או התנ"כית משטחי סיני. השנייה, הגורם המגובש ביותר בישראל, אידאולוגית וארגונית, נגד פינוי יישובים הוא הציונות הדתית. בסיני רק מעטים מבני הציונות הדתית

47 בצד הקושי של ליברמן לנקוט את המדיניות הכפולה שלו בהיותו יו"ר מועצת יש"ע, צריך להודות שהיה גם גורם שהקל עליו את ההכרעה: עצם העובדה שמדובר במספר קטן יחסית של תושבים ביישובים המוגדרים 'יישובי איכות חיים' ולא 'יישובים אידאולוגיים'. סביר להניח שלו עמד על הפרק גורלם של יישובים דוגמת אלון מורה ויצהר (שגם הם בתחומי המועצה שלו), היה ליברמן מתקשה יותר לנקוט את המדיניות הזאת.

48 בפינוי עצמו היה שא־נור אחד מהיישובים הקשים דווקא, וגורמים בצה"ל אף הביעו בעיתונות חשש משפיכות דמים במקום (מה שלא אירע בפועל), אבל רק משום שמתנגדי הינתקות מיליטנטיים, שלא נמנו עם תושבי הקבועים של היישוב, פלשו לשטח.

עמדו להיות מפונים, וגם כשנזעקו בניה להיאבק נגד הפינוי, מאבקם היה מאבק פוליטי, ולא מאבק רגשי של מי שהוא או חבריו עומדים להיות מפונים בעצמם. יתר על כן, כיוון שרוב תושבי חבל ימית השלימו עם הפינוי הצפוי, התקשו אנשי הציונות הדתית להמשיך ולהיאבק נגדו ברצינות בעצמם. אולם ברצועת עזה (ובמיוחד בגוש קטיף), אנשי הציונות הדתית נאבקו עד הרגע האחרון כדי למנוע את הפינוי מבתיהם, ורובם לא השלימו אתו עד הרגע האחרון (התקשורת סיקרה בהבלטה אנשים שבנו בית או הקימו חממה ימים ספורים לפני הפינוי הצפוי).

השלישית, כוחה הציבורי של הציונות הדתית גדל. אין הכוונה לכוחה הפוליטי, כיוון שהכוח הזה דווקא קטן: בתקופת ההכרעה על פינוי סיני היו למפד"ל 12 מנדטים בכנסת, ואילו בתקופת ההינתקות הייתה הציונות הדתית מפוצלת לשלוש מפלגות פוליטיות – המפד"ל, 'הציונות הדתית' בראשות אפי איתם ומפלגת 'תקומה' במסגרת האיחוד הלאומי. את שלושתן ייצגו בכנסת תשעה חברים בסך הכול.

עם זאת הנוכחות הציבורית של הציונות הדתית – בתקשורת, בצבא, בכלכלה, ובשאר תחומי החיים – גדלה בשנים שחלפו מאז. משמעות גדולה במיוחד הייתה לנוכחות הדתית-לאומית בצה"ל. הבולטות הזו כשלעצמה הגדילה את דילמת ההשתתפות בתהליך הפינוי, משום שחיילי צה"ל ומפקדיו הם שהיו אמורים לשאת בעיקר נטל הפינוי.

הרביעית, אי-אפשר להתעלם גם מהשפעת התהליכים שקרו בחברה הישראלית ובמערכת הפוליטית שלה בשנים שחלפו בין פינוי סיני לפינוי עזה. החברה הישראלית של 2005 שידרה – ודאי מנקודת המבט של הציבור הדתי-לאומי – אורח חיים נהנתני בהרבה מזה ששידרה החברה הישראלית של 1982 ותפיסת עולם שמוכנה להקריב אינטרסים ארוכי טווח לטובת נינוחות קצרת טווח. הוא הדין במערכת הפוליטית. גם היא שידרה ב-2005 אווירה מושחתת יותר, העדפה של שיקולים אישיים על פני אינטרסים לאומיים וכדומה. הדבר נכון גם באשר לדימוי הציבורי של שני האישים שעמדו בראש המערכת בשתי התקופות: מנחם בגין ב-1982 לעומת אריאל שרון ב-2005. ההבדל הזה גם הוא תרם את חלקו לרמת החשדנות של מתנגדי ההינתקות למניעים של יוצריה ושל הציבורים שתמכו בה. ברור גם שלרמת חשדנות גבוהה יותר יש השפעה על רמת ההתנגדות למהלך – הן ברמה העקרונית הן ברמת הנכונות לנקוט צעדים קיצוניים יותר.

מסקנות

1. הקו הממלכתי יחסית (למעט איומי ה'סיכול הפיזי', שלא מומשו) שנקטה מועצת יש"ע במאבקה בפינוי היה לא רק הקו הנכון מבחינה ערכית, אלא גם הקו הנכון מבחינה תועלתנית. כל קו אחר היה מסכן את יציבותה (המאוימת ממילא) של החברה הישראלית, ולא זו בלבד אלא שבדיוק מסיבה זו גם לא היה מביא תועלת של ממש למאבק עצמו. לראיה, באירועי עמונה המאוחרים יותר שלט בקרב המתיישבים הקו המיליטנטי, והוא לא הצליח להביא 'תוצאות' – כלומר למנוע את הרס הבתים – יותר משהצליחו אנשי מועצת יש"ע בדרך המאבק שלהם נגד תכנית ההיתקנות (וודוק: צריך להודות שקו מיליטנטי יכול להיות אפקטיבי ביצירת הרתעה מפני פינוי עתידי, אבל משהתקבלה הכרעת הפינוי, אין הממשלה יכולה להרשות לעצמה להיכשל. לכן הקו המיליטנטי רק מגביר את השנאה למחולליו).

כאמור, אין להקיש ממאבקי עובדים על מאבק בפינוי יישובים. כיוון ששני צדי המתרס הפוליטי רואים בנושא השליטה בשטחי יש"ע נושא קיומי, הפרה של כללי המשחק הדמוקרטיים כאן אינה דומה להפרתם בנושאים אחרים, ועלולות להיות לה תוצאות קשות מבחינת הגורם המפר דווקא. מובן שכלל זה תקף ונכון לא רק כלפי המתיישבים ותומכיהם, אלא גם כלפי כל ממשלה שתרצה בעתיד לפנות מתיישבים. כל ממשלה חייבת להבין שבנושא אקוטי מסוג זה עליה להיצמד לא רק לכללי המשחק הדמוקרטי המחויבים בחוק, אלא גם לתקדימים ולנורמות הראויות (הבאת ההכרעה לכנסת ולא רק לממשלה, הימנעות מפיטורי שרים סוררים, החזרת ההכרעה לציבור במקרה של שינוי מדיניות בסמוך לבחירות וכדומה) ולהכיר בכך שהתגובה הציבורית על הפרת כללי המשחק בנושא רגיש מסוג זה תהיה חמורה בהרבה מהתגובה על הפרת כללי המשחק ברוב הנושאים האחרים.

2. קריאה לסירוב פקודה בסוגיית פינוי יישובים אמורה להיות 'מחוץ לתחום'. כאמור, בגלל חשיבות שאלת השטחים לשני צדי המתרס הפוליטי, ברור לגמרי שסירוב המוני לפינוי יישובים ייתקל מיד בסירוב המוני לשירות בשטחים, ומכאן קצרה הדרך להידרדרות למצב של ציות סלקטיבי לפקודות הצבא (לפי מפתח פוליטי-אידאולוגי), תופעה שהיא כמובן מפתח להרס הצבא.

הוא הדין בנוגע לעידוד המוני לסרבנות אישית. חלק מהקוראים לסרבנות במהלך ההינתקות ביקשו להבחין כביכול בין קריאה לסרבנות מוצהרת, שלכאורה התנגדו לה, לבין קריאה (אפילו באמצעות פסקי הלכה) לסרבנות מצפונית אישית. מדובר בהתחממות סמנטית בלבד. ייחודה של סרבנות מצפונית הוא שמצפונו האישי של הפרט מפעיל אותה, ולא קריאות פומביות למיניהן, לא כל שכן כשאלו מופיעות בצורת פסקי הלכה. לפיכך קריאה, או פסק הלכה, ליסרבנות אישית הם בדיוק כמו המרדה לסרבנות קולקטיבית, וברוח זו צריך להתייחס אליהם.

לעומת זאת כשמדובר בסרבנות אפורה (השתמטות מביצוע המשימה בתירוצים מתירוצים שונים, בלא סרבנות מוצהרת), ראוי להיות חכם ולא רק צודק, ולהפעיל גם את תבונת הלב. המפתח צריך להיות מידת הפומביות וההיקף של תופעה כזאת. אם מדובר בהיקפים לא גדולים של חיילים המבקשים, על בסיס מצפוני אישי, להימנע מהשתתפות בפעולה שלכם איננו מסוגל לה, מן הראוי להתחשב ברגישותם זו ככל האפשר (והוא הדין בחיילים המבקשים להימנע מהצבה במחסומים ביו"ש), ובלבד שהדבר לא יפריע למילוי המשימה. אולם אם ההיקפים והפומביות הופכים את התופעה למעין סרבנות מוצהרת, כי אז ראוי להיאבק בה באותה חומרה כמו בסרבנות המוצהרת.

3. גם הקריאה לרבות 'למנוע בגופם' את הפינוי פסולה בהקשר הנדון. כפי שכבר הובהר, אין להשוות את הקריאה הזאת למאבקי עובדים 'המסכלים בגופם' את תכניות האוצר או את תכניות בעלי המפעל. כיוון שמדובר בנושא אקוטי לשני צדי המתרס הפוליטי, כל פעילות שנועדה לסכל הכרעה דמוקרטית תקינה (במיוחד אם התקבלה גם בכנסת, ולא רק בממשלה) היא פעילות פסולה ומסוכנת ועלולה להביא לניסיונות נגדיים ליסכול פיזי של שליטת המדינה בשטחים.

4. מועצת ישי"ע, או כל גוף ייצוגי אחר של המתיישבים, צריכים לפעול גם בעתיד להרחבת מוטת השליטה שלהם על האגפים הקיצוניים של המחנה, אם באמצעות הידברות עם נציגיהם, אם באמצעות שיתוף נציגיהם בהכרעות (כל עוד אינם מבטאים גישה אלימה או אנטי-דמוקרטית בעליל) ואם בכל דרך אחרת שנראית להם, ובלבד שאין בה קבלת זכות הווטו של הקיצונים על ההכרעות. משבר המנהיגות שפקד בעקבות ההינתקות את ציבור מתיישבי ישי"ע, ובמידה רבה את הציונות הדתית בכלל (בשל התחושה שהמנהיגות הפוליטית לא סיפקה את הסחורה ושהמנהיגות הדתית נכשלה

בתחזיתה שיהיה לא תהיה') יקשה בעתיד על 'שליטה מרכזית' מעין זו. ובכל זאת, משבר המנהיגות אינו מצדיק פטור עצמי מוחלט מן המאמץ הזה. הניסיון לכוון מחדש את מועצת יש"ע בהרכב שייחשב ייצוגי ומקובל יותר על התושבים – ניסיון המתקיים ממש לקראת ירידתו לדפוס של מחקר זה – הוא בהחלט צעד בכיוון הנכון.

על מועצת יש"ע וכלל גורמי הסמכות בתוך הציונות הדתית – רבנים, מחנכים, ראשי יישובים – להתאמץ גם בעתיד ולהוביל את הציבור בדרך ממלכתית. אדרבה, דווקא משום שמשבר המנהיגות עלול להקשות בעתיד על שליטה מרכזית, חשוב שההנהגה המרכזית הרשמית תחזק ככל האפשר את ההידברות שלה עם כלל הגורמים המקומיים המשפיעים על המתרחש בשטח, ומוטב שתעשה זאת באופן מתמשך גם בימי רגיעה, שמא ביום פקודה לא תהיה לה מידת הקשר וההשפעה הנדרשת על המנהיגויות המקומיות.

5. לעומת זאת אין לפקוד על מועצת יש"ע או על כל נציגות אחרת של המתיישבים את עוון הגורמים האלימים מקרב המתיישבים ותומכיהם – כשם שאין לפקוד על כלל ערביי ישראל את עוון סייעני הטרור שבקרבתם. האחריות הישירה לנטרול הגורמים האלימים מוטלת על גורמי אכיפת החוק (משטרה, ש"כ וכדומה), ולא על הנציגות הפוליטית של התושבים. עם זה מובן שיש לצפות שהנציגות הפוליטית תסייע לגורמי אכיפת החוק בפעילות חינוכית והסברתית נגד הקבוצות האלימות, בגינוי האלימות ובהעברת מידע על הגורמים האלימים.

5

היחס שהפגינו גורמי אכיפת החוק למתנגדי הפינוי

שלוש טענות מרכזיות העלו המתיישבים ותומכיהם על היחס שקיבלו מגורמי אכיפת החוק. הכוונה היא ליחס אלם או לא דמוקרטי ולא הוגן כלפי פעולות מחאה לגיטימיות.

טענה ראשונה: מקרי אלימות כלפי מפגינים וכלפי מתנגדי הינתקות תמימים. במאמר בעיתון 'הארץ' פירט העיתונאי נדב שרגאי שורה ארוכה של דוגמאות כאלה:⁴⁹ קטין מאזור בנימין נעצר לאחר הפגנה והוכה קשות בכל חלקי גופו עד שאושפז; תלמיד ישיבה מבני ברק העז לברוח משוטרים שרדפו אחריו, ולאחר שנעצר חנקו אותו, הוא נאזק, הקיא, נבעט, ראשו הוטח ברצפה, והאזיקים הוסרו מידי רק אחרי אולטימטום של אחות במד"א שסירבה לטפל בו כבול; ד"ר שי גרוס הפגין וספג מכות נמרצות מפני שהעז להעיר לשוטרים על ניבול פה. באותו מאמר פורטו גם כמה התנכלויות לא אלימות למתנגדי ההינתקות: יואב גל, טייס בכיר במילואים, עוכב בידי שוטרים בירושלים לאחר שהניף דגל כתום על רכבו; עודד רונסקי ממועצת יש"ע עוכב לחקירה לאחר שהוביל במכוניתו חומרי הסברה נגד ההינתקות; רבקה מרגוליס, עובדת במשטרה, פוטרה לאחר שהפיצה בין חבריה לעבודה דואר אלקטרוני בסוגיית ההינתקות; עובד במכון ויצמן קיבל איומי פיטורים כיוון שהתעקש לענוד על בגדו טלאי כתום (עניין סר טעם כשלעצמו, אבל ספק אם הוא מצדיק פיטורים).

טענה שנייה: יחס קשה במיוחד כלפי חוסמי כבישים. אין מחלוקת על כך שחסימת כביש היא פעולה לא חוקית. המשטרה אינה מאשרת חסימות כבישים במסגרת פעולות המחאה שהיא מתבקשת לאשר (לעומת נכונותה לאשר תהלוכות וצעדות שאינן בגדר פעולות מחאה, ומשום כך זמן התמשכותן צפוי ומוגבל מראש). הטענה הייתה שיחס המשטרה כלפי חוסמי הכבישים שביקשו למחות על ההינתקות היה אלם במיוחד וחריג לעומת יחסה לחסימות כבישים במקרים אחרים. מתנגדי ההינתקות טענו שהיו לא מעט מקרים שחוסמי כבישים, לרוב צעירים, לעתים קרובות בנות, הוכו נמרצות בידי שוטרים.

49 נדב שרגאי, 'שקט, מתנתקים', הארץ, 14 באפריל 2005.

אפשר לטעון שגורלם של מתנגדי ההיתקנות לא היה שונה מגורלם של מפגינים רבים ומגוונים שזוכים 'לטעום' את נחת זרועה של המשטרה, במיוחד כשהם חוסמים כבישים. אלא שבמקרה ההיתקנות עלתה הטענה שגם כמה מנציגי המערכת המשפטית, שברדך כלל מגנה על האזרח מפני התעמרות המשטרה, נקטו הפעם גישה שונה. במיוחד זכתה לדיון ציבורי פסיקתה של שופטת בית המשפט העליון, איילה פרוקצ'יה, לעצור נערה בת 14 מהיישוב שילה עד תום ההליכים, לאחר שזו השתתפה בחסימות כבישים אלימות.⁵⁰ כשהיא וחבריה הואשמו שתקפו את השוטרים בדחיפות, בנשיכות ובבעיטות, שוחררה הנערה בתנאי שלא תעזוב את יישובה. אבל חודש אחר כך נעצרה שוב בהפגנה אלימה. שופטת המחוזי נוגה אוהד שבה ושוחררה אותה בתנאים מגבילים, אך המדינה ערערה, והשופטת פרוקצ'יה החליטה לקבל את הערעור ולהחזיק אותה במעצר עד תום ההליכים. אף שמדובר בהחלטה יוצאת דופן ביחס לחומרת העברה ולגיליה של הצעירה, אפשר לומר שהתעקשותה לחזור ולהשתתף בהפגנות אלימות מצדיקה את ההחלטה.

בכמה מקרים אחרים היה סירובן של צעירות להכיר בסמכות בית המשפט הישראלי ולהישפט לפניו (משום שאינו פוסק לפי חוקי התורה) הסיבה לתקופות מעצר החורגות מהמקובל אצל קטינים בעברות דומות. כך למשל, נערה בת 14 שהואשמה בהתנגדות למעצר קיבלה פקודת שחרור מבית המשפט בתנאים מקלים, אך כיוון שסירבה לחתום על ערבות (בשל אי-הכרה בבית המשפט), נכלאה למשך חמישה שבועות עד לתום משפטה (המזורז). בסופו של דבר חייב השופט את אביה לחתום על ערבות בשמה, באיום שאם לא יעשה כן יישלח האב עצמו לארבעה חודשי מאסר בפועל.⁵¹ צעירה אחרת הובאה גם היא להארכת מעצר לפני בית המשפט לנוער בירושלים ונשארה במעצר משום שסירבה להכיר בסמכות בית המשפט.⁵² מקרים אלה עוררו דיון בוועדה לשלום הילד של הכנסת, שם התהפכו מעט היוצרות הפוליטיים:⁵³ יו"ר הוועדה, חברת הכנסת שלי יחימוביץ', מהעבודה, תקפה את בתי המשפט וגרסה שגם במקרים של התרסה אידאולוגית קשה אין לגזור עונשים דרקוניים על קטינות. לעומתה טען חבר הכנסת יצחק לוי מהאיחוד הלאומי כי יש להזהיר את ההורים שילדיהם יוצאו מחזקתם

50 יובל יועז, 'שיהיה ברור מי כאן בית המשפט העליון', **הארץ**, 21 ביולי 2005.

51 נדב שרגאי, 'יהן קטינות, למרות שהן מרגיזות', **הארץ**, 14 בנובמבר 2006.

52 ש.ס.

53 ש.ס.

אם לא יהיו ערבים להם וכי אין לקבל מצב שהורים מנהלים מערכה אידאולוגית באמצעות הילדים.

יש לציין שלא רק המתישבים והארגונים המשפטיים שקמו לסייע להם היו שותפים לביקורת על התנהגותה של מערכת אכיפת החוק. מלבד גורמים המזוהים במובהק עם זכויות האדם, כמו האגודה לזכויות האזרח וחברת הכנסת יחימוביץ', נמתחה גם ביקורת יוצאת דופן בחומרתה ובחריפותה על הפרקליטות ועל מערכת המשפט מצד הסנגוריה הציבורית (שהיא גוף ממשלתי). בדוח פנימי שחיברה הסנגוריה הציבורית נקבע כי במדיניות המעצרים של הפרקליטות ובתי המשפט כלפי עצורי ההינתקות ננקטה 'אכיפה סלקטיבית של החוק על פי ההשתייכות הפוליטית', והיא באה לידי ביטוי בכמה מישורים: 'הרשויות העוצרות והחוקרות נוקטות מדיניות של "יד קלה על ההדק"', מדיניות שהיא 'סטייה בולטת לחומרה ממדיניות המעצרים הקיימת בימים שבשגרה'. הדוח אף פירט כמה מן הסטיות הללו:

- שיפוט קולקטיבי של כלל העצורים, במקום שיפוט אישי כמקובל.
- הארכת מעצר כאמצעי הרתעה.
- היעדר בחינה ראויה של חלופות מעצר (כמו מעצר בית).
- היעדר התחשבות מספקת בכללים המיוחדים לשיפוט קטינים.
- התנכלות גם לאחר החלטות בית המשפט (למשל הגשת ערעורים על החלטות שחרור של בית המשפט או ביקורי פתע רבים יחסית למעצרי בית).
- ניהול רצוף ואינטנסיבי של המשפטים המונע עריכת תסקירי מבחן במקרה של בני נוער.⁵⁴

ימים אחדים לאחר פרסום טיוטת הדוח ולאחר ביקורת חריפה נגד הדוח מצד מנהל בתי המשפט דאז השופט בועז אוקון ואחרים במערכת המשפטית הבהירה ראש הסנגוריה הציבורית, עו"ד ענבל רובינשטיין, כי מדובר רק בטיוטה וכי בשל כך נכללו בה 'גם התנסחויות בעלות אופי כוללני וגורף'.⁵⁵ רוצה לומר: הסנגוריה עמדה על הביקורת בתיקים הספציפיים שפורטו

54 דיווח תמציתי על הדוח הופיע אצל יובל יועז, 'מסמך בסניגוריה הציבורית: נרמסו זכויות קטינים שנעצרו בהתנתקות', **הארץ**, 20 באוקטובר 2005. הנוסח המלא של הדוח נמצא ברשותי.

55 יובל יועז, 'הסניגוריה הציבורית: לא הטלנו דופי בבתי המשפט', **הארץ**, 28 באוקטובר 2005.

בדוח, אולם חזרה בה מהמסקנות הכוללות שהסיקה מאותם מקרים, בכלל זה בעניין 'האכיפה הסלקטיבית' של החוק.

טענה שלישית: חסימות האוטובוסים לקראת הפינוי עצמו. ב-18 ביולי 2005, כארבעה שבועות לפני תאריך הפינוי המתוכנן, יזמה מועצת יש"ע הפגנה גדולה בנתיבות. משתתפיה היו אמורים לצעוד בסיומה לגוש קטיף הנצור (הגוש כבר הוכרז באותם ימים שטח צבאי סגור). המשטרה הגדירה את ההפגנה 'התקהלות לא חוקית' בשל מטרתה הסופית, אף על פי שבכינוס עצמו לא היה כמובן שום אלמנט לא חוקי. ועוד זאת: המשטרה לא הסתפקה באיסור על ההפגנה עצמה, אלא הוציאה בבוקר שלפני ההפגנה צווי איסור תנועה על כמה מאות אוטובוסים שהיו אמורים להסיע את המפגינים מכל רחבי הארץ.

אלה צעדי מניעה חריגים מאוד בהיסטוריית המחאה הישראלית. מתנגדי ההינתקות טענו כמובן לאפליה על רקע פוליטי במטרה למנוע מהם מה שניתן לכל מפגין בישראל. יצוין כי גם במקרה זה נשמעה ביקורת לא רק מצד אנשי ימין, אלא גם מצד ארגוני זכויות אדם ואנשי שמאל בעלי השקפת עולם ליברלית.

השאלה הגדולה היא כמובן מה יכול לגרום ליחס כזה כלפי מתנגדי ההינתקות כמו גם לשתיקה הציבורית היחסית שבה התקבלו הצעדים הקשים האלה (למעט חסימת האוטובוסים שאכן עוררה ויכוח ציבורי רחב). אפשר להעלות על הדעת שתי תשובות: האחת – הרטוריקה הקיצונית של המתנחלים עצמם. העובדה שמקצת המתנחלים דיברו במונחים של 'לסכל בגופנו' ושנשמעו אפילו אמירות ש'עקירת היישובים תביא למלחמת אחים' (אמירה שמשמעת ממנה גם לגיטימציה למלחמת אחים) יצרה גם בקרב גורמי אכיפת החוק תחושת חירום. תחושה זו העניקה לגיטימציה ל'צעדי מנע' חריגים.

ההסבר השני הוא התחושה המתמשכת, במיוחד בקרב חלקים נרחבים בתקשורת ובמערכת המשפט, שהמתנחלים זכו במשך שנים רבות מדי לאפליה לטובה מצד רשויות אכיפת החוק והשלטון בכלל. הם כופפו כרצונם את ממשלות ישראל, בנו בנייה לא חוקית ופגעו בערבים בלי שנענשו על כך באופן ממשי. אין זה מעניינו של מחקר זה לבדוק אם הדימוי הזה מוצדק או לא, אבל ברור שהוא התקיים ושבמידה רבה הוא ממשיך להתקיים בקרב רבים עד היום. הכינוי 'אדוני הארץ', שהודבק למתנחלים בספר (הנושא שם זה) שכתבו עקיבא אלדר ועדית זרטל על מתיישבי יש"ע, מתמצת בבירור את התחושה הזאת ומשקף, כמובן, לא רק

את תחושתם של כותבי הספר אלא את רחשי לבם של רבים בציבור. נראה שעל רקע הדימוי הזה היה קל יותר לרבים שלא להתרגש מהגישה התקיפה שנקטה כלפי מתנגדי ההינתקות במהלך מאבקם (ואולי אף לשמוח לאדם) ולראות בה 'מידה כנגד מידה' לגיטימית בגין התקופה הארוכה שבה נהנו, לפי אותו דימוי, מאפליה לטובה מצד מערכת אכיפת החוק.

מסקנות

ההתנכלות של חלק מגורמי אכיפת החוק למתיישבים ותומכיהם, כפי שבאה לידי ביטוי בכמה צעדים אגרסיביים מדי לבלימת פעילות המחאה שלהם, מביאה למסקנות האלה:

1. חוגי הימין צריכים להיזהר מרטוריקה מתלהמת מדי. רטוריקה כזאת עלולה לגרום כאמור לחשש אמתי מאבדן רסן הדמוקרטיה ולמתן לגיטימציה לצעדים קשים נגד מי שמסמלים את הסכנה, בין שהיא אמיתית ובין שהיא מדומה. במחקר המקורי על סוגיית פינוי היישובים בישיע, שנכתב כאמור ערב פרסום תכנית ההינתקות, הערכתי שרוב המתיישבים יגיבו לפינוי יישובים בממלכתיות ולא יחרגו מקווי המחאה הלגיטימיים. בסופו של דבר כך אמנם קרה, אבל בשנה שקדמה להינתקות הייתה הרטוריקה של רבים מאנשי הימין – ובכללם כמה מראשי מועצת ישיע – כל כך מתלהמת וחד-משמעית בכוונתה לעצור את הפינוי, עד שגם אני התחלתי לפקפק באמתות התחזית הראשונית שלי. במאמרים שכתבתי בעיתונות על סוגיה זו במהלך אותה שנה כבר הבעתי חשש שהמאבק אכן יסכן את הדמוקרטיה הישראלית.

2. למרות האמור ראוי שגם במקרה של רטוריקה מתלהמת יעצבו גורמי אכיפת החוק את מדיניותם לא רק לפי הרטוריקה (לא פעם יש בה רצון ליצור 'מאזן אימה' מילולי בלי כוונה למימוש בפועל), אלא בעיקר לפי הכוונות המעשיות המשוערות של אנשי יו"ש. לשם כך עליהם להיות ניוזנים מן ההערכות הראליות של השב"כ ושאר גורמי המעקב באשר לרמת הסיכון, ולא דווקא מעצמת הרטוריקה כפי שהיא מובעת באמצעי התקשורת (אלה אוהבים מטבעם להעצים סיכונים לשם הגדלת הדרמה).

3. הדימוי הדמוני של המתנחלים כ'אדוני הארץ' צריך להשתנות. אם היה עוד צורך בכך, הרי ההינתקות עצמה היא ההוכחה החותכת שהדימוי שגוי. מתברר שנדבך מרכזי בכוחם של המתנחלים נבע לא מכוחם שלהם, אלא

מהימצאותו של פטרון פוליטי חזק (הליכוד בכלל ואריאל שרון בפרט). ברגע שהפטרון הזה עזב אותם, תש כוחם העצמי ממש כמו מחלפות שמשון הגוזזות. ההינתקות גם הוכיחה שההערכות המרגיעות על הגישה הממלכתית שרוב המתנחלים ותומכיהם ינקטו היו נכונות. ממילא יש מקום לחזור לבחינה עניינית ומפוכחת של מעשיהם, בדומה לכל מגזר אחר, ולא לגזור את היחס אליהם מדימוי דמוני של מי שמאיימים על המשטר הדמוקרטי בכל צעד שלהם.

נכון אמנם שההינתקות עצמה – ובכלל זה האופן החלק שבו עברה מצד אחד ואדישות הציבור הרחב מצד אחר – יצרה אצל מקצת המתיישבים ותומכיהם גם מוטיבציה להקצנת העמדות וההתנגדות במקרה של פינוי עתידי. מבחינה זו ייתכן שההערכות המרגיעות היו נכונות ל'מלחמה הקודמת' אבל לא בהכרח ל'מלחמה הבאה'. מכל מקום, מן הראוי להמשיך ולהבחין בין הציבור הממלכתי (וסביר להניח שציבור זה ימשיך להיות הרוב) לבין המיעוט האלים; את המיעוט האלים יש להשאיר לאחריות גורמי אכיפת החוק, ואילו עם הרוב הממלכתי יש לקיים דיאלוג מתוך אמפתיה, לא מתוך עוינות, ולהשתדל ללכת לקראתו באופן מרבי (בלי לוותר על המדיניות עצמה, אם אכן יוחלט על מדיניות של פינוי).

אדרבה, אווירה ציבורית שתהפוך את כלל המתיישבים לקיצונים שנואים ומוחרמים תהפוך בקלות לנבואה שמגשימה את עצמה ותגרור גם מתונים רבים למחנה הקיצונים. הקיצונים עלולים להביע שמחה לאיד ולהטיח במתונים: 'אמרנו לכם שמדיניותכם לא משתלמת'. בעניין זה התייחסות התקשורת חשובה לא פחות מזו של המערכת הפוליטית.

ההינתקות אף יכולה לשמש בסיס לא רק לשינוי ההערכה הפוליטית על כוחם של המתנחלים, אלא גם לשינוי היחס הפסיכולוגי אליהם (שגם הוא היה כנראה מרכיב חזק בהתעלמות ממצוקתם). מי שקיווה לראות את המתיישבים 'מובסים פעם' קיבל את סיפוקו במנות גדושות בהינתקות, ועתה הוא יכול להתפנות להרגיש כלפיהם אמפתיה, בייחוד במצב של פינוי. ואכן יש סיכוי גבוה שבפינוי עתידי, כל שכן פינוי שיתרחש בקרוב (כל עוד רישומה של ההינתקות מגוש קטיף יישאר בדעת הקהל), יזכו המתנחלים לאמפתיה רבה יותר, גם מצד יריבים פוליטיים.

במרס 2006, כשבעה חודשים לאחר ההינתקות, פרסם משרד מבקר המדינה דוח מיוחד על כמה מהמחדלים בטיפול במפוני ההינתקות, מחדלים שהיו באחריות מינהלת סל"ע ומחדלים בהיערכות הרשויות המקומיות והאזרחיות שקלטו את המפונים. אלה כמה מממצאיו העיקריים:⁵⁶

• **עיכובים בהקצאת התקציב המתאים להקמת מינהלת סל"ע.** בהחלטת הממשלה על ההינתקות מיוני 2004 נקבע כי בתוך חודש יועמדו תקציב מתאים וימשאבים נוספים לפעולותיה. בפועל, משרד האוצר עיכב באופן בלתי סביר את הקצאת המשאבים למינהלת; משרד האוצר הגיש לוועדת הכספים של הכנסת את הבקשה בעניין זה רק בסוף אוגוסט 2004, וההודעה למשרד ראש הממשלה על אישור התקציב המבוקש התקבלה רק בסוף ספטמבר, חודשיים וחצי לאחר התאריך המיועד.

• **פעולה אטית של הגורמים האחראים.** הטענה היא שהגורמים האחראים (דוח הביקורת מונה את מנכ"ל משרד ראש הממשלה, את ראש מינהלת סל"ע, את נציב שירות המדינה ואת הממונה על התקציבים באוצר) פעלו בעצלתיים ולא איפשרו קליטה מהירה של עובדים הנחוצים למינהלה. עקב כך לא קלטה המינהלה במועד בעלי תפקידים חיוניים [...] היעדר עובדים אלה היה אחד הגורמים המרכזיים לליקויים בטיפול של המינהלה במפונים מיד לאחר הפינוי. בין השאר מדובר על תפקידים מרכזיים כמו מנהל תחום סיוע חברתי, אחראי ליום הפינוי עצמו, יועץ לענייני התיישבות חלופית ועוד.

חלוקת האחריות בין צה"ל, ההממונה על הפינוי עצמו, לבין מינהלת סל"ע לא הייתה ברורה וגרמה סבל מיותר למפונים מיד לאחר הפינוי. מדובר למשל על שלא היה נציג רווחה שילווה את המפונים ועל שלא אפשרו למפונים לעצור להתרעננות במהלך הנסיעה הארוכה.⁵⁷ יונה גודמן,

56 דוח ביקורת על ההתנתקות – סוגיות בפעילותה של מינהלת סל"ע; היערכות הרשויות המקומיות וקליטת המפונים, ירושלים: משרד מבקר המדינה, מרס 2006, עמ' 7-11, 41-44. הציטוטים המופיעים בפסקאות שלהלן הם ציטוטים ישירים מן הדוח.

57 יצוין כי דני שטרול, ראש התחום החברתי במינהלת, טען באוזניי כי דוח המבקר חריף ומחמיר מדי. לדוגמה הוא הביא את הטענה של המבקר על פגיעה בנוחות המפונים במהלך הנסיעה באוטובוסים. לדברי שטרול תקלה כזאת אירעה רק במקרים ספורים.

מי שהיה יועץ חינוכי ופסיכולוגי לאנשי גוש קטיף בתקופה שלפני הפינוי ואחריו, העיד לפניי על מקרה אחד: נהג אוטובוס שנשכר במיוחד עבור נער חולה סיסטיק פיברוזיס (CF), הוריד את הנער ואת בני משפחתו באישון לילה בצומת הודיה.

• **נזקים קשים לרכוש המפונים.** הרכוש הועבר במכולות לאתר מרוכז בבסיס צבאי ליד קסטינה. כמו כן, משפחות רבות לא יכלו כלל להגיע לציוד שלהן בכל התקופה הארוכה ששהו במלונות ובאתרי דיור זמני אחר. הדוח אינו מפרט את הסיבה למדיניות זו, אולם משיחות עם נציגי המפונים עולה שאנשי משרד הביטחון היו האחראים לאחזקת המכולות ורצו למנוע פתיחות חוזרות ונשנות שלהן, ולפיכך רצו להעביר את הציוד רק ברגע שהמשפחה תגיע לדיור מסודר (ולו זמני, אך לא למלון). הדוח גם אינו מפרט את משמעות המדיניות הזאת: העובדה שרבים מהמפונים נזקקו לתרומות של ביגוד וציוד אחר החמירה את פגיעתם הנפשית, במיוחד כיוון שמדובר באנשים שלרוב חיו ברווחה ואף תרמו לאחרים.

• **ליקויים בהערכת מינהלת סלי"ע ומשרד ראש הממשלה בנוגע לכמות חדרי המלון הנדרשת ומשך הזמן שיידרש לגור בהם.** בעיה זו גרמה לכך שחלק מאתרי הדיור הארעי (הכיניו שניתן לחדרים השכורים כדי להבדילם מבתי הדיור הזמני שהמפונים עברו אליהם לאחר מכך) נשכרו ממש ברגע האחרון ולא הוכנו להם מספיק עובדים. הדוח אינו מפרט שנוסף על כך לא העריכה המינהלת נכון כמה זמן יצטרכו המפונים להתגורר בדיור הארעי, ולכן דרשה ממפונים רבים לפנות את חדרי המלון שהתגוררו בהם עוד קודם שהוכן להם הדיור הזמני. מקצת המפונים אף נדרשו לשלם בעצמם על ימי אירוח 'מיותרים'. בסופו של דבר הם לא נאלצו לעשות זאת, אולם הדבר גרם להם לעגמת נפש נוספת ולמדינה הוצאות נוספות בשל הארכת משך האירוח בלי תכנון מראש.

• **תקצוב לא ראוי לרשויות המקומיות.** הרשויות המקומיות הקולטות לא תוקצבו כראוי ולא קיבלו מידע מוקדם מספק על צורכי המפונים.⁵⁸ הן גם לא שותפו בהכנת התשתיות לקליטת המפונים, אף על פי שהן היו אמורות להיות הגוף המבצע.

58 לכך אחראים במידה רבה המפונים עצמם ונציגיהם: במסגרת מדיניות האי-שיתוף פעולה לא טרחו ליידע את אנשי המינהלת בסוגיות אלה.

המחדלים האלה, ועוד אחרים שיפורטו להלן, תרמו למצבם הקשה של המפונים לאחר הפינוי. בתום שנה להינתקות פרסם ועד מתיישבי גוש קטיף דוח מיוחד על מצב המפונים. ואלה כמה מן הנתונים הקשים:

- כעבור שנה מהפינוי לא החלה בניית מבני הקבע בשום אתר מ-24 האתרים שהיו אמורים לשמש התיישבות חלופית. ולא זו בלבד אלא שבשום אתר לא אושרה תכנית הבנייה, ובחלקם אף לא נחתם ההסכם המבטיח את ההתיישבות החלופית. בינתיים, עד להדפסת מחקר זה (יולי 2007), כבר נחתמו כמה חוזים, אך מלבד בשני אתרים לא החלה בניית הבתים.

- 50% ממשפחות המפונים שהו בבתי המלון יותר מחודשיים, ו-40% שהו בהם יותר משלושה חודשים. אפילו אחרי שנה עוד נותרו כמה עשרות משפחות בבתי מלון ובתי הארחה.

- 51% מן המפונים לא מצאו עבודה, ובחלוף שנה רובם לא היו זכאים עוד לדמי אבטלה. באתר הקרווילות בניצן עמד שיעור האבטלה על 70%. מצבן הכלכלי של כ-500 משפחות הורע במידה ניכרת, והן נזקקו לחבילות מזון ולסיוע נוסף מגורמי רווחה.⁵⁹ ביולי 2007, עם העברת מחקר זה לדפוס, עמד מספר המובטלים, מתוך כלל המפונים, על 37% (לפי נתוני ועד המתיישבים).

- מתוך 700 בעלי עסקים שהיו בקרב המפונים רק 21% (כ-150 איש) הצליחו להקים מחדש את עסקיהם. מ-400 החקלאים פחות מ-10% (38 אנשים) חזרו לעבודתם. רבים מהם איבדו קשרים עסקיים ושווקים בחו"ל שנהגו למכור להם את תוצרתם.

לנתונים הקשים האלה מתווספים גם נתונים המעידים על מצב בריאותי קשה. מחקר שערכו לשכת הבריאות המחוזית באשקלון ובית החולים ברזילי באשקלון השווה בין נתוני התחלואה במרפאת נווה דקלים בשנה שלפני הפינוי לבין נתוני המרפאה בניצן (לשם עברו מפוני נווה דקלים) בשנה שלאחר הפינוי. מן הנתונים עולה שמספר הסובלים מלחץ דם גבוה כמעט הוכפל, וכך גם מספר אירועי הלב. גם מספר התקפי האסטמה עלה בכ-50%, מספר מקרי הסוכרת עלה בקרוב ל-40%, ושכיחות הגידולים הממאירים עלתה בכ-80%.⁶⁰

59 נדב שרגאי, 'כמחצית ממפוני גוש קטיף שעבדו לא מועסקים, ומספר אירועי הלב כמעט הוכפל', **הארץ**, 15 בינואר 2007.

נרשמו גם נתונים על מצב נפשי קשה, במיוחד בקרב בני הנוער. אחד הנתונים המעניינים בהקשר זה הוא ריבוי מקרי הגירושים בקרב המבוגרים המפונים (כ-80 מקרים),⁶¹ לעומת ריבוי של נישואים בגיל צעיר מאוד (70 חתונות בקרב צעירים בני 17-20 בשנה וחצי שלאחר הפינוי).⁶² אלה מוסברים ברצון לבנות בית וקן חם לאחר השבר שחוו. במחקר של ועד מתיישבי גוש קטיף שבחן את מצב הנוער שנה לאחר הפינוי נרשמו 10 מקרים של הפרעות אכילה, 9 מקרים של אשפוז פסיכיאטרי, 12 ניסיונות התאבדות, וכן מחשבות אבדניות בקרב כמה עשרות צעירים אחרים. כ-30% מבני הנוער לא ביקרו כלל בבית הספר בצורה סדירה.⁶³

עם זאת מאז פרסום אותו דוח ניכרות התמתנות בגילויי המצוקה וירידה במספר הגילויים הקיצוניים. ובכל זאת עדיין 300 מבני הנוער המפונים מוגדרים 'נוער במצוקה' ברמות שונות. יש להדגיש כי לאחר הפינוי פורסמו בתקשורת גם דיווחים על היקפים רחבים של הידרדרות לסמים ולאכזחה בקרב נערי גוש קטיף, נתונים שלא באו מוועד המתיישבים. יונה גודמן, איש חינוך שליווה את גוש קטיף לאורך השנה שקדמה להיתנות וגם בשנה שלאחריה, טוען (בשיחה עמי) שנתונים אלה מוגזמים וכי הם ניזונים משיקולים אינטרסנטיים של גורמים העוסקים בתחום הגמילה מסמים. ואכן, במחקר של ועד המתיישבים נמסר רק על מקרים ספורים של שימוש בסמים ובאלכוהול.

כמה גורמים מרכזיים אחראים למצבם הקשה של המפונים:

• **לוח הזמנים הצפוף.** כפי שצוין, לוח הזמנים שנקבע לתכנית ההיתנות היה אכזרי. היה ברור מראש שהעתקתם של 8,500 בני אדם ממגוריהם בתוך חצי שנה מהיום שנתקבלה ההכרעה בכנסת תישא תוצאות קשות (בייחוד מאחר שהמפונים מסרבים לחלופות אישיות ומתעקשים להישאר בקהילת האם). נציגי המפונים הפנו את תשומת הלב בהופעותיהם בתקשורת וגם בעתירה שהגישו לבג"ץ נגד ההיתנות לעובדה האבסורדית שהמדינה הקצתה שלוש שנים לפינוי כלובי הדגים ממפרץ אילת, ואילו לפינוי של אלפי בני אדם וחבל ארץ שלם היא הקצתה חצי שנה בלבד.

61 לעניין מצב בני הנוער ראו נדב שרגאי, יערי גוש קטיף חוזרים ללימודים אבל מתגייסים לצה"ל בלב חצוי, **הארץ**, 5 בפברואר 2007.

62 ש.ש.

63 ש.ש.

ראוי לציין בהקשר זה שבג"ץ דחה את הטענה על לוח הזמנים, כשם שדחה ברוב מכריע את כלל העתירה נגד ההינתקות. מבחינת הממשלה, הצידוק (הלא רשמי, צריך לומר) ללוח זמנים צפוף כל כך היה החשש הפוליטי שלוח זמנים מרווח יותר יקל על המתנגדים לסכל את התהליך, מה גם שתוחלת חייהן של ממשלות בישראל, במיוחד בעשור וחצי האחרונים, קצרה למדי.

• **הפער בין הממשלה לבין המפונים בסוגיית אופי הפיצוי.** לוח הזמנים הצפוף היה גם גורם מרכזי, אם כי לא יחיד, ליצירת הפער בין הממשלה למפונים בנושא מסלול הפיצוי. הממשלה העדיפה פיצוי כספי שלא יצריך אותה לבנות יישובים חלופיים (מובן שבלוח הזמנים שיצרה הממשלה בנייה כזאת לא הייתה אפשרית ממילא), ואילו רוב המפונים העדיפו התיישבות חלופית. לוח הזמנים הוא אפוא גורם מרכזי לעובדה שגם אחרי שנה עדיין לא החלו בבניית דיור הקבע למפונים, וכל המפונים המשיכו להתגורר ביישובים זמניים.

• **הבירוקרטיה הממשלתית.** מבצע הפינוי הוטל על משרד הביטחון, וזה ריכז במסודר את כל הגורמים השותפים לו – בעיקר צה"ל והמשטרה. מדובר בשתי מערכות הייררכיות שהתנהלותן מבוססת על ציות לפקודות, ולכן קל להן יחסית להשיג תוצאות. הגורמים האחראים לפינוי גם לא נדרשו לאישורים רבים לפני כל צעד שנקטו, דבר שפיטש וייעל את ההליכים ובסופו של דבר אכן הביא לפינוי יעילי ו'מוצלח'.

לתהליך השיקום נקבעה מינהלת (מינהלת סל"ע), שהייתה אמורה ליצור תהליך דומה: לרכז את כל המשאבים ואת כל הסמכויות ממשרדי הממשלה כדי לפשט ולייעל את התהליכים. למינהלת הוקצו לא מעט משאבים, אך בפועל היא לא קיבלה לרשותה את כל סמכויות המשרדים הרלוונטיים הנוגעים לתחומים שבאחריותה. בעיקר בעייתית הייתה העובדה שלמרות הצעות שעלו לא נפטרה המינהלת מהחובה המקובלת במשרדי הממשלה להגיש מכרז על כל התקשרות שמעל 700,000 ש"ח ולקבל אישור מהחשב הכללי על כל הוצאה שהיא.⁶⁴ כך קרה שאנשים נזקקו למענים דחופים, אבל קיבלו מענה בקצב ההתנהלות המקובל במשרדי הממשלה.

לפי עדותו של ראש מינהלת סל"ע בזמן ההינתקות, יונתן בשיא, בריאיון למחקר זה, גם המשרדים עצמם לא התעלו להכרה במצב המיוחד

64 עדותו של אהרן אברמוביץ' בריאיון למחקר זה.

שיצרה ההינתקות והמשיכו להתנהל בשגרת הבירוקרטיה הממשלתית. רוצה לומר, סבך גדול של אישורים (במיוחד בצנרת היועצים המשפטיים והחשבים של כל משרד) נדרש כדי לממש כל תהליך שהוא.⁶⁵ נוסף על אלה נוצר ריב סמכויות ואחריות בין משרדי הממשלה לבין המחלקות הרלוונטיות במועצות האזוריות החדשות שהמפונים עברו אליהן. כך למשל, המועצה האזורית חוף אשקלון (שבתחומה שוכן היישוב ניצן, שקלט רבים מן המפונים) התעמתה עם משרד החינוך לאורך כל השנה שאחרי הפינוי בנוגע לאחריות לדאוג למוסדות חינוך לילדי המפונים שבתחומה.⁶⁶ המועצה הסכימה לקבל עליה את האחריות רק במידה שתקציבי מחלקת החינוך שלה יוגדלו בהתאמה ושהיא לא תיאלץ לממן את מוסדות החינוך הללו מהתקציב השוטף. עימותים דומים אירעו בין משרד הרווחה לכמה ממחלקות הרווחה במועצות האזוריות.

סוגיית הבירוקרטיה משמעותית גם בתהליכי המקרו של השיקום – בניית יישובים, מוסדות חינוך ועוד – וגם בהליכי הפיצוי האישי. כשקבלת הפיצוי מותנית בהבאת כמות עצומה של אישורים וטפסים, אין פלא שגם אחרי שנתיים איש מהמפונים לא זכה לדיור הקבע שלו, ורבים אפילו לא קיבלו את כל כספי הפיצוי שלהם – הליך שלכאורה אמור להיות פשוט בהרבה. לכך יש גם להוסיף את הבעיה שכבר הזכרנו – היחורים והחסרים בחוק פינוי-פיצוי שהקשו על חלק גדול מהאנשים לקבל בקלות ובמהירות את הכספים המגיעים להם, והצריכו אותם להיזקק לוועדות מיוחדות שהיו אמורות לדון בפרשנות החוק ולדלות ממנו את הפרשנות הראויה למצבים שאינם כלולים בו במפורש.

• **חוסר שיתוף הפעולה מצד המתיישבים.** רוב מתיישבי גוש קטיף (להבדיל מתושבי צפון השומרון והיישובים החילוניים בצפון רצועת עזה) סירבו עד הפינוי לשתף פעולה עם גורמי הפינוי, ובהם מינהלת סלי"ע. המועצה האזורית חוף עזה, שבה התגוררו רוב המפונים, אף נתנה לעמדה זו גיבוי מוסדי מאורגן וסירבה לשתף פעולה בנושאים הנוגעים לכלל המתיישבים החיים בתחומה (רשימות תלמידים וצרכים חינוכיים, צורכי

65 גם המחקר של פרוץ דניאל צידון (לעיל הערה 22, עמ' 10, 51) עמד על כשל המערכת הבירוקרטית ועל חוסר יכולתה להפנים את התחושה שמדובר במשימה לאומית, על המתחייב מכך.

66 הפרטים בעניין זה לקוחים משיחה עם ליאור כלפא – בזמן הפינוי יו"ר מזכירות היישוב נווה דקלים, היישוב הישראלי הגדול ביותר ברצועת עזה. כיום משמש כלפא יו"ר ועד מתיישבי גוש קטיף ונאבק על זכויותיהם בהווה.

רווחה וכדומה).⁶⁷ גישה זו ליבתה עוד יותר את האווירה של חוסר שיתוף הפעולה, עד שקשה להגדיר במדויק את יחסי 'הביצה והתרנגולת' בסוגיה זו – האם התושבים הם שדרבנו את המועצה לעמדתה העקרונית, או שמא עמדת המועצה היא שלחצה על התושבים. ככל הנראה שני התהליכים התרחשו בעת ובעונה אחת. כך או כך, אפשר להסכים עם עמדת ההחרמה לגופו של עניין או לחלוק עליה, אבל ברור שהיא גרמה נזק נוסף ליכולת שיקומם של המפונים.

הבעיה מתחילה כבר במישור הפרטי. אם המתישבים אינם מסכימים להכניס לבתיהם ולנכסיהם שמאים שיעריכו את שווי הרכוש, ברור שיתקשו אחר כך, כשהבית או החממה כבר נהרסו, להביא אישורים על שוויים כדי לזכות בפיצוי המתאים. מובן שיש השלכות גם במישור המערכתי: אם משרד השיכון (או מינהלת סל"ע) אינו מקבל מהתושבים את העדפותיהם בעניין התיישבות חלופית (המקום הרצוי, כמה תושבים מכל יישוב מעוניינים בפתרון כזה וכדומה), ברור שיתקשה לתכנן ולבנות התיישבות כזאת, מבצע מסובך ממילא בתנאי לוח הזמנים שנכפו.

חשוב לציין שרבים מהמפונים טוענים בדיעבד, לנוכח הביקורת שנמתחה עליהם בסוגיה זו, שימשתפי הפעולה לא יצאו נשכרים, אלא אף הפסידו בתחומים מסוימים, וממילא לא היה טעם בשיתוף פעולה. הם מציינים למשל שמתיישבי פאת שדה, שחתמו עם המינהלת על העברתם למושב מבקיעים לפני הפינוי, לא זכו עד היום לזירוז תהליך בניית בתי הקבע שלהם יותר משזכו התושבים שלא סיכמו את הדברים מראש. יתר על כן, ליאור כלפא, יו"ר ועד המתישבים, ציין בשיחה למחקר זה כי חלק מתושבי היישובים שסיכמו מראש על מעבר לאתר ניצן (גדיד, גן-אור ובדולח) קיבלו קרווילות זעירות, בגודל 60 מ"ר, ואילו תושבי נוה דקלים, שלא סיכמו מראש, התעקשו שלא לקבל קרווילות קטנות מ-90 מ"ר, ורבים מהם קיבלו מבנים בגודל 120 מ"ר.

ואכן, האפליה הגלומה בטענה האחרונה בעייתית מאוד, אולם יש לראות את התמונה הכוללת. אין ספק שהגורם העיקרי למחדלי השיקום של המפונים, במיוחד בתחום הדיור, הוא לוח הזמנים הקשה של מימוש

67 התושבים שהבחינו בחידלונה של המועצה (גם בתחום המאבק הפוליטי נגד הפינוי) יצרו שני גופים עצמאיים: מטה המאבק (לפן הפוליטי), בראשות רפי סרי, וכן ועד המתישבים (להבטחת זכויותיהם, במאמץ לעשות זאת בלא שיתוף פעולה ישיר עם הרשויות, אלא דרך גורמי ביניים כגון הפורום המשפטי למען ארץ ישראל), בראשות ליאור כלפא.

התכנית, ולא שאלת שיתוף הפעולה של התושבים. לוח הזמנים הוא הסיבה לכך שתהליך הבנייה לאנשי פאת שדה אינו נמצא במצב שונה בהרבה מזה של שאר המתישבים. אבל עם זאת אי-אפשר לטעון שמתיישבים שסיכמו מראש על מעבר לא זכו ליתרונות כלל. בראש ובראשונה, נמנעה מהם הטראומה של הפינוי הכוחני עצמו. יתר על כן, הם זכו בהעברה מסודרת של הציוד וביכולת הכללית להיערך לפינוי מראש (ולו ברמה האישית, גם בלי קשר לסיוע הרשויות) מבחינת דאגה למוסדות חינוך, לתעסוקה ולשיקום נפשי של המשפחה והקהילה.

בעניין הטראומה הנפשית שנגרמה למפונים, ובמיוחד לבני הנוער, מתנהל ויכוח מעניין. פרופ' שפרה שגיא מבית הספר לחינוך באוניברסיטת בן-גוריון בנגב חקרה בשעתו את מפוני ימית והגיעה למסקנה שיש סתירה פנימית בין הצרכים הפוליטיים לצרכים השיקומיים. הצורך הפוליטי הוא להגדיל ככל האפשר את משמעות הטראומה כדי לעורר התנגדות ציבורית לפינוי עצמו או לפינויים אחרים שיבאו בעקבותיו. לעומת זאת הצורך השיקומי הוא כמובן להקטין את ממדי הטראומה – לומר זה לזה (עוד לפני הפינוי) שינוכל לעבור את זה וכדומה.⁶⁸ משמעות הדברים היא שהמאבק הפוליטי החרף סביב תכנית ההיתקנות, שנועד להעצים את ממדי הטראומה האידאולוגית, פעל כבומרנג להעצמת הטראומה האישית, המשפחתית והקהילתית ופעל במיוחד לרעתם של בני הנוער.

אולם בשיחות שקיימתי עמם הציגו נציגי המפונים תמונה אחידה נגדית. לטענתם הטראומה הקשה ביותר נגרמה דווקא למשפחות ולנערים שבחרו לשתף פעולה עם הליך הפינוי, ולא להיאבק מאבק של ממש. לדבריהם, בקרב משפחות אלה נוספה לעצם הטראומה של העקירה גם תחושת אשמה על שלא נאבקו דיים ושהפקירו את בתיהם ואת הקהילה. יש לציין ששמעתי הערכה דומה לא רק מפי נציגי המפונים, אלא גם מפי אחד הפסיכולוגים של מינהלת סל"ע. יונה גודמן, איש חינוך שליווה את המפונים לפני הפינוי ואחריו, מציין שבמאבק המיליטנטי על הבתים בעמונה, חודשים ספורים אחרי ההיתקנות, בלטו נערים ממשפחות שלא השתתפו במאבק בגוש קטיף. הוא מאמין שאין זה מקרי. הם רצו 'לכפרי' או 'לפצות את עצמם' על 'אזלת היד' שגילו, כביכול, בימי ההיתקנות. ראוי להדגיש כי טענה זו לא נבדקה במחקר שיטתי. היא מבוססת על

68 מחקרה של שגיא מצוטט במחקר שעשיתי (לעיל הערה 17, עמ' 47-48).

התרשמות סובייקטיבית, ועם זאת ראוי שתישמע ותהיה חלק מהדיון הציבורי בנושא.

מסקנות

במקרה של פינוי עתידי, חיוני לשנות את שלושת הגורמים שיצרו את המצב הבעייתי של המפונים בהינתקות 2005:

1. לוח הזמנים חייב לאפשר דאגה סבירה לשיקומם של המפונים בתחומי השיקום העיקריים: דיור, תעסוקה וחינוך. החשש הפוליטי מסיכול התכנית אינו עילה מספקת ליצירת סד זמן שאינו מאפשר שיקום סביר של בני אדם שהגיעו למקומות מגוריהם ברשות ובסמכות. כמו כן, אי-אפשר שלוח הזמנים ישמש עילה להימנעות מהקמת התיישבות חלופית, בעיקר מאחר שכל הגורמים המעורבים בנושא קובעים בביורור שזו דרך השיקום המועדפת. לפיכך, הרצוי ביותר הוא לוח זמנים שיכלול בנייה של יישובי קבע חלופיים (זהו ההליך הממושך ביותר. בלוח זמנים כזה יהיה גם זמן לדאוג לצרכים היקלים יותר למימוש, כגון תעסוקה וחינוך). אם לוח הזמנים הפוליטי אינו מאפשר בשום אופן המתנה ארוכה כל כך, ולחלופין אם המפונים מתעקשים שלא לשתף פעולה בהתארגנות להתיישבות חלופית ולא לציין את המיקום המועדף עליהם ואת שאר צורכיהם, יש לכל הפחות לכלול בלוח הזמנים הקמה של דיור זמני, בדומה ליישובים הזמניים שהוקמו לאחר ההינתקות. בכל מקרה, אין להשלים עם מצב שאלפי משפחות יגורו במשך קרוב לשנה בבתי מלון, בתנאים המבזים את כבודן ואת חיי המשפחה שלהן.

2. חוקי פינוי עתידיים חייבים להפיק לקחים מה'חורים' שנמצאו בחוק פינוי-פיצוי של תכנית ההינתקות ולתקן אותם. עם זאת – בהנחה ששום חוק לא יקיף לעולם את כל הבעיות והמצבים במציאות – מן הראוי ליצור שני מנגנונים מקבילים: הראשון, להקים ועדת משנה של אחת מוועדות הכנסת שתעקוב אחר ביצוע החוק ותביא לכנסת במהירות מתאימה תיקונים מתבקשים. השני, להעניק למינהלת הפינוי את הסמכויות המתאימות כדי להכריע בעצמה במצבים שאינם מפורשים בחוק או שלא מצאו בו את פתרונם.

3. ככלל, מינהלת הפינוי חייבת להיות בעלת משאבים וסמכויות שיעניקו לה יכולת לתפקד. היותה חלק ממשרד ראש הממשלה אמור לאפשר לה

לתפקד כגוף-על שיש בסמכותו להורות למשרדי הממשלה לבצע פעולות הדרושות למימוש השיקום, ולא להיזקק לאישורם של המשרדים השונים על כל צעד ושעל.⁶⁹ במידת הצורך יש לעגן סמכויות אלה בחוק כדי לא להשאיר מקום לספק. באותה רוח, החוקים והתקנות צריכים לקבוע במפורש שאם חלק מסמכויות השיקום מופקדות בידי רשויות מקומיות ואזוריות (כמו מוסדות חינוך חדשים למפונים), הן צריכות לקבל את התקציב המתאים.

4. המפונים עצמם צריכים, לשם רווחתם שלהם, לשתף פעולה עם הרשויות. דוגמת המועצה האזורית שומרון בהיתקנות מוכיחה שאפשר בהחלט להפריד בין המאבק הפוליטי נגד הפינוי לבין הצורך להבטיח, ולו באמצעות גורמי משנה, את רווחת התושבים במקרה שיפוננו בכל זאת. עובדה היא שגם כמה מאנשי חבל עזה ששוחחתי עמם לצורך הכנת מחקר זה חשבו בדיעבד שגישתם של אנשי השומרון וראש המועצה בנצי ליברמן הייתה נכונה יותר מזו של המועצה שלהם ואף ביטאו ביקורת על מדיניות זו מבחינת הדאגה לעתידם.

5. בהמשך לסעיף הקודם וכדי להבטיח את הכדאיות שבשיתוף פעולה עתידי, יש לדאוג כיום להשוואת התנאים שקיבלו מתיישבי גוש קטיף שסיכמו על מעברם לפני הפינוי לתנאים של אלה שלא סיכמו על כך מראש. כך למשל, בסוגיית גודל הקרווילות באתר ניצן, שהוזכרה קודם, יש להעניק למתפנים בהסכמה מראש גודל קרווילות שווה לזה שקיבלו אנשי נווה דקלים, שלא סיכמו מראש על מעברם. ההיגיון אומר שלממשלה צריך להיות עניין ליצור אפליה לטובה של המתפנים מראש, אבל ודאי שאין להשלים עם אפלייתם לרעה.

6. רבים מהתושבים טוענים שעצם הפקדת הטיפול הצמוד לשיקומם בידי מינהלת המייצגת בעיניהם את הגורם המפנה היא טעות, אפילו כאשר היא מאופיינת בכוונות טובות, משום שאנשיה אינם מודעים תמיד לצרכים המיוחדים של המפונים ולדקויות המבחינות ביניהם. מובן שאי-אפשר

69 מקרב המרואיינים למחקר זה יש הממליצים (ובכללם יונתן בשיא) למקם בעתיד את מינהלת הפינוי במשרד הביטחון, מתוך הנחה שזה המשרד הגמיש והיעיל ביותר בהפעלת סמכויות ומימוש משאבים. מנגד, יש כמובן בעייתיות במיקום מינהלת בעלת אופי שיקומי-אזרחי מובהק במשרד הביטחון. הכיוון הנכון נראה אפוא להציב גם בעתיד מינהלת פינוי במשרד ראש הממשלה, אבל לצייד אותה בסמכויות ובגמישות תקציבית יכמו במשרד הביטחון.

לוותר על מסגרת ממלכתית שתרכז את פעולות השיקום, אבל מומלץ לתת את מרב האחריות המעשית לאנשי מקצוע ולמתנדבים מקרב המפונים עצמם או מקרב חוגים מקורבים להם. דרך כזאת גם תתרום לשיקום טוב יותר וגם תעצים את האחריות העצמית והשותפות של המפונים ומנהיגיהם לתהליך השיקום. באותה רוח, מומלץ להמשיך ולקיים את המסגרות הקהילתיות והאזוריות של המפונים (נושאי תפקידים של המועצה האזורית, רבנים בעלי משקל וכדומה), גם לאחר הפינוי ולקבוע שהמדינה תממן את עבודתם, למשל במהלך תקופת המגורים הזמניים.

7. אין הכרעה ברורה בסוגיה שהעלתה שפּרה שגיא במחקרה: האומנם רצוי למתן את המאבק, ובעיקר את הרטוריקה בדבר הטראומה הצפויה, כדי להקטין את 'הנבואה המגשימה את עצמה', כלומר את עצמת הטראומה בפועל. נראה ששגיא מתייחסת לאפשרות של קבלת הדין והקדשת הזמן עד לפינוי להיערכות מעשית אליו, ונראה שאם המפונים היו נוהגים כך, הטראומה שעברו הייתה ודאי קטנה יותר. אבל בשביל רוב המתיישבים האידאולוגים בישיע אין זה תרחיש מציאותי. לכן, כשמדובר במי שאינם מקבלים את הדין, ייתכן שיש יתרון דווקא לאלה שאינם מקבלים את הדין 'באופן אקטיבי' אלא נאבקים ברוע הגזרה.⁷⁰ כך הם יכולים לחוש בדיעבד שעשו את המרב למניעת התהליך, לעומת מי שמתקוממים נפשית נגד הפינוי אבל אינם פועלים נגדו ושלטראומה שלהם יכולה להתלוות במבט לאחור גם תחושת אשמה.

70 כמובן, כל עוד מדובר בגבולות המאבק המקובל והתקין במשטר דמוקרטי.

7 השפעות הפינני על מתיישיבי יו"ש, על הציונות הדתית ועל החברה הישראלית

השפעות הפינני על מתיישיבי יו"ש

ההשפעה המשמעותית והמידית ביותר של הפינני מרצועת עזה ומצפון השומרון היא מטבע הדברים על אוכלוסיית המתיישיבים ביו"ש. על אוכלוסייה זו נאמר במפורש שההינתקות היא רק ההקדמה לפינני המתוכנן לגביה. קולות כאלה נשמעו גם מן המערכת הפוליטית, ובעיקר מפי ראשי 'קדימה', אהוד אולמרט וציפי לבני. למעשה, גם אלמלא נשמעו קולות מפורשים כאלה היה ברור שההינתקות, המעבר 'המוצלח' והקל יחסית שלה והתקבלותה בחברה הישראלית (במיוחד לעומת החששות המוקדמים) הם תקדים ואפילו פיתוי להמשך פינני יישובים ביו"ש.

ואמנם, משיחות שקיימתי עם כמה מראשי המתיישיבים לצורך מחקר זה עולה בבירור שההינתקות העלתה את מפלס העצבנות בקרב התושבים. רבים יותר החלו חוששים לעתידם.⁷¹ אפשר לתמצת ולומר כי לעומת תחושות שרווחו בקרב רבים ממתנגדי ההינתקות כאילו הליך הפינני לא יתמש בסופו של דבר (אם בהסתמכות על הבטחות רבנים שיהיה לא תהיה' ואם מאמונה ביכולת מאבקם הנחוש להצליח), ההינתקות הפכה גם את תרחיש הפינני ביו"ש להרבה יותר ראלי.

שתי מסקנות מעשיות מנוגדות עולות מתוך הראליות הזאת: עבור הרוב הגדול של תושבי יו"ש – הציבור הבורגני, המבוסס, בעלי המשפחות – המשמעות היא כנראה שאם יבוא יום פקודה, הם לא יסתפקו רק במאבק פוליטי (מאבק צפוי בכל מקרה) אלא גם יהיו מוכנים הרבה יותר מאנשי רצועת עזה להיכנס למשא ומתן ולשיתוף פעולה עם הרשויות להבטחת עתידם במקרה שהמאבק הפוליטי ייכשל. בפרק הקודם הזכרתי שגם בקרב מתיישיבי עזה יש חרטה על אי-שיתוף הפעולה שלהם וכעס על המועצה האזורית שהובילה אותם למדיניות הזאת (בניגוד למועצת

71 מלחמת לבנון השנייה והמסקנות שהסיקה ממנה החברה הישראלית הורידו קצת את מפלס החששות, כפי שיפורט בפרק הבא.

שומרון, ששיתפה פעולה עם הרשויות). סביר להניח שהלקח הזה יילמד ושבפינוי עתידי תהיה נכונות רבה יותר לשיתוף פעולה.

אחד המרואיינים למחקר זה העריך ששיתוף הפעולה העתידי ביו"ש צפוי להתרחש בשתי צורות הנובעות ממגוון היישובים באזור. ביישובים גדולים ובורגניים, שרמת הקהילתיות בהם נמוכה (העיר אריאל למשל או אפילו יישוב דתי גדול כמו קרני שומרון), התושבים צפויים, לפי הערכה זו, לנהל משא ומתן להבטחת עתידם האישי, לא בהכרח במסגרת קהילתית חלופית. לעומת זאת ביישובים הקטנים והמגובשים יותר צפויה תביעה להתיישבות חלופית, בדומה לתביעתם של אנשי גוש קטיף.

מנגד, הראליות של תרחיש הפינוי צפויה גם להעלות את מפלס המיליטנטיות של קבוצות שיחליטו להיאבק בפינוי בנחישות (קבוצות אלה מורכבות לרוב מצעירים. העובדה שאינם מחויבים למסגרות מעלה את מפלס הקיצוניות בקרבן). לאחר ככלות הכול חלק ממה שמתן את הצעירים הללו בתקופת ההינתקות היה התקווה והאמונה שהמאבק הפוליטי הרגיל יצליח למנוע אותה. משנכשל המאבק הפוליטי, צפוי שהם יסיקו את המסקנה שעליהם להחריף את צעדי המחאה, והדבר יכלול (אצל חלקם) גם צעדים אלימים כגון טרור אנטי-ערבי, פגיעה בצידוד המפנים או ניסיונות אחרים לפגיעה בשגרת החיים הישראלית.

אחד התהליכים החמורים שהתחוללו, בעקבות ההינתקות, בקרב אוכלוסיית יו"ש בפרט ובקרב הציונות הדתית בכלל הוא משבר מנהיגות קשה. מעמדה של ההנהגה המקובלת – מועצת יש"ע – נפגע מאוד בעקבות חוסר ההצלחה למנוע את הפינוי. בחיפוש המקובל אחר ישעיר לעזאזל האשימו רבים בעצם כישלון המאבק את מועצת יש"ע ואת הדרך המתונה והממלכתית שנקטה.⁷² המאבק האלים בעמונה בפברואר 2006 היה ביטוי לכך שרבים מן הצעירים אינם מוכנים עוד לקבל את מדיניותם הממלכתית, מקבלת רוע הגזרה, של 'הזקנים'. אם יימשך התהליך ולא נראה התאוששות של הנהגה מרכזית ביו"ש, הרי שגם מול פינוי עתידי יהיה קשה לאכוף מדיניות תגובה מרכזית, וכל קבוצה תנהג לפי הבנתה.

72 כך למשל, ד"ר יואל אליצור מעפרה לא היסס לקבוע שימועצת יש"ע הכשילה את המאבק בתשס"ה [מאבק ההינתקות]. אילולא היתה לנו בתשס"ה מועצת יש"ע, התוצאות בוודאי לא היו יותר גרועות, אולי יותר טובות. ראו יואל אליצור, 'קיצ' תשס"ה: מועצת יש"ע אינה עונה', **נקודה** 295, נובמבר 2006, עמ' 18-19. קולות דומים נשמעו במאמרים רבים ובשיחות פרטיות, במיוחד מפי צעירים.

מעבר לכל אלה, ברור שבטווח הארוך תושפע תגובת מתיישבי יו"ש (בייחוד הדתיים שבהם) לפינוי מהתהליכים שיתרחשו בכלל הציונות הדתית, כפי שיפורט בסעיף הבא.

השפעת הפינוי על הציונות הדתית

אם תושבי יו"ש הפכו לציבור המוטרד והמודאג ביותר לעתידו האישי בעקבות ההינתקות, הרי שהציונות הדתית כולה (לפחות החלק הימני שלה, שהוא רובה המכריע)⁷³ הפכה לציבור הכועס ביותר בעקבות ההינתקות. אפשר אף לומר שההינתקות יצרה שינוי משמעותי במערכת היחסים שבין חלקים מרכזיים בציונות הדתית לבין המדינה והחברה הישראלית.

השבר שיצרה ההינתקות במחוזות הציונות הדתית נבע ביסודו מצירוף של שני גורמים. מצד אחד העובדה הפשוטה שההינתקות כוונה ברובה כלפי יישובים דתיים חידדה באופן טבעי את הזעם כנגדה בקרב הציבור הזה. במאמר מוסגר נציין שמבחינה זו, טוב שהרעיונות לפנות רק את יישובי גוש קטיף, בלי שלושת היישובים החילוניים שבצפון רצועת עזה, לא יושמו. הנימוק להצעה זו היה כפול: לא ליצור תקדים של חזרה מדויקת לגבולות 1967, שיהפוך לתקדים מחייב גם ביו"ש, וחשש שאם גם היישובים הצפוניים יימסרו לפלסטינים, טווח הקסאמים עלול להגיע עד אזור אשקלון, כפי שאמנם קרה. יש כמובן היגיון בנימוקים הללו, אבל אילו היו מפונים רק היישובים של הציונות הדתית, היה בכך כדי להגביר את הזעם והחשד, שרווחו ממילא, ואת התחושה שיזמת ההינתקות באה לעולם רק מהרצון לפגוע בציונות הדתית.

הגורם השני לשבר שנוצר הוא שההינתקות חידדה גם את המשבר האידאולוגי של הציונות הדתית. סוף סוף, במשך שנים רבות ויותר המחנה הזה על הרבה מאבקים בתחום הדתי (מאבקים נגד פסיקות בג"ץ והמערכת המשפטית, נגד הרחבת חילול השבת בפרהסיה ולמען דמותה של רשות הרבים הישראלית בכלל) לטובת התמקדות בהגשמת המפעל הציוני: התיישבות בכל חלקי ארץ ישראל, שירות באחוזים גבוהים במיוחד

73 קביעה זו נסמכת על מחקר מ-1997 שערך מכון תמי שטיינמץ לחקר השלום. ממחקר זה עולה כי 80% מהדתיים (הלא חרדים) מגדירים עצמם ימנים. אצל החרדים, אגב, שיעור התמיכה בימין היה 100%! ראו שחר אילן, 'ימינה מהימין', **הארץ**, 11 במרס 1998.

ביחידות קרביות והתנדבותיות וכדומה. ההיתקנות יצרה אפוא תחושת נבגדות כפולה: לא רק שההתנדבות למשימות הלאומיות לא הועילה לציונות הדתית ביום פקודה והחברה הישראלית קמה לפנות בכוח את מפעל ההתיישבות בעזה, אלא שגם בסיס הברית הערכית עם החברה החילונית נשבר. חוגים רחבים בציונות הדתית חשו שהחילוניות הישראלית 'בגדה' עוד קודם לכן ביהדות. ולא זו בלבד אלא שעם ההיתקנות היא בגדה גם בציונות. כך לא נותר עוד בסיס ערכי משותף. יתר על כן, 'הבגידה' בציונות לא רק חידדה את שבר הברית הערכית, אלא גם יצרה תחושה פנימית בציונות הדתית שהיא עשתה מיקח טעות ארוך שנים – גם ויתרה על מאבקים בתחום הדתי שהיו אמורים להיות חשובים לה וגם בסיס הברית הציונית, שלמענו ויתרה על המאבקים בתחום הדתי, נבגד ואינו תקף עוד.

ההיתקנות הציפה אפוא אל פני השטח גם אירועי 'בגידה' קודמים, שבעבר, בזמן אמת, נתפסו באופן ענייני, וכעת, בדיעבד, חלקים מן הציבור הדתי ראו בהם חלק ממהלך הבגידה המתמשך. לדוגמה, התעקשות הצבא להכניס בנות גם ליחידות שמשרתים בהן חיילים דתיים רבים, ואפילו בני ישיבות, למרות התנגדות ראשי הישיבות, או פסיקות בג"ץ נגד עמדות הממסד הדתי (למשל בתחומי הנישואים והגיור). בעבר היה אפשר למצוא בקרב אנשי הציונות הדתית גם רבים שיסכימו עם פסיקות אלה או לפחות יגלו הבנה לגביהן, אולם כעת רבים בציבור ראו בהן חלק ממהלך כולל של התנכלות לציונות הדתית. (י'תאוריית הקונספירציה' גורסת שבעיני האליטה הליברלית בישראל הציונות הדתית היא הגורם היחיד שיש לו פוטנציאל להיות אלטרנטיבה שלטונית לאליטה הליברלית עצמה, ולכן חשוב לה כל כך לפגוע בציונות הדתית ואף להרוס אותה).⁷⁴

חשוב להדגיש שגם בקרב הדתיים מתנגדי הפינוי היו רמות שונות של תגובה וזעם. יונה גודמן, לשעבר מזכ"ל בני עקיבא וכיום חוקר ואיש חינוך

74 הנימוקים מובאים כאן כדי להסביר את מקורה של 'יתאוריית הקונספירציה'. אין בהצגתם משום הסכמה עם תאוריה זו. אפשר בהחלט לראות בהיתקנות עצמה חלק מתפיסת עולם ציונית, גם אם שנויה במחלוקת, ולא דווקא בגידה בברית הציונית. גם את כלל המהלכים שכוונו 'נגד הציונות הדתית' אפשר להסביר באופן ענייני, גם אם שנוי במחלוקת, ולא לראות בהם סימן ליצר התנכלות מכוון כלפי המחנה הזה. אחרי הכול, מי שחלוק עליי, אפילו בשורה ארוכה של עניינים, לא דווקא שונא אותי ומעוניין לפגוע בי. לענייננו, העובדה שרבים מאנשי הציונות הדתית פירשו בצורה זו את ההיתקנות היא המשמעותית, כפי שיפורט בהמשך.

העוסק רבות בפתרון מצוקות בקרב בני הנוער הדתי, מנה בשיחה למחקר זה ארבע רמות תגובה בקרב 'הציבור התורני שהתנגד לפינוי'. נביא אותן כאן, מן החמורה אל הקלה:

1. נוער הגבעות ושאר קבוצות צעירים מיליטנטיות, דוגמת 'הלב היהודי': יאוש מוחלט מן המדינה, שנובע ממנו איסור עקרוני להתגייס לצבא ולא רק חיוב לסרב לפקודת פינוי.

2. הרבנים המיליטנטים (בראשות הרב אברהם שפירא, ולצדו הרבנים דב ליאור, זלמן מלמד, אליקים לבנון ועוד): המדינה קדושה, אבל יש להבדיל בינה לבין הממשלה, וצריך ליצור מאזן אימה נגד הממשלה, בכלל זה סירוב פקודה.

3. מועצת יש"ע (גיבוי תורני עיקרי – הרב חיים דרוקמן, הרב שלמה אבינר והרב יעקב מדן): מותר להיאבק נגד סמכות המדינה, אך בסופו של דבר יש לקבל את סמכותה. מועצת יש"ע התנגדה לסירוב פקודה, קל וחומר לאלמות.

4. ישיבת 'הר המור' ובנותיה (הישיבות הגבוהות במצפה רמון ובחברון, המכילות הקדם-צבאיות בעלי ובעצמונה; מדרשת הרובע היהודי לבנות ועוד כמה מוסדות קטנים): אלה נחשבות לנאמנות המובהקות של רעיון הממלכתיות בכל מחיר. לשיטתן אין להתעמת עם החלטה של רוב העם, ולכן מנהיג האגף הזה, הרב צבי טאו (תלמידו המובהק של הרב צבי-יהודה קוק), אסר ב-1982 אפילו על ירידה לחבל ימית כדי שלא להימצא במצב של עימות עם חיילי צה"ל. לדברי גודמן, אנשי האגף הזה התנגדו לעצם העימות שנוצר בכפר מימון עם כוחות הביטחון, ולכן הדריכו את אנשיהם שלא להגיע כלל לכפר מימון, גם אם בסופו של דבר נמנע עימות חזיתי.

עיון בטקסטים הרבים מאוד שפורסמו בכתבי עת ובעיתונות הדתית בעקבות ההינתקות (חלקם החלו לצאת לאור בעקבות ההינתקות והמשבר שעוררה) מעלה התאמה לארבע רמות התגובה שגודמן מנה.

כך למשל, הצעירים המיליטנטים המכונים 'נוער הגבעות' (אבל למעשה מקיפים קבוצות רחבות יותר) חדרו בהתבטאויות חריפות ביותר גם ל'נקודה', העיתון הנחשב לעיתון הממסדי של ציבור המתנחלים.⁷⁵

75 מאז שמועצת יש"ע אינה אחראית להוצאתו לאור, 'נקודה' אינו הביטאון הרשמי של המתנחלים. הוא נמסר לידי המשקיע הפרטי שלמה בן-צבי, ונערך, נכון לשעת כתיבת הדברים, בידי מוטי קרפל.

תדהר הירשפלד, תושב המאחז עדי עד וחבר בתנועת 'הלב היהודי' (תנועה ששמה לה למטרה לארגן מרי אקטיבי וסירוב פקודה המוני כנגד המדינה) כתב במאמר חריף:

ההתנתקות מהמדינה היא הדבר הבא. היא משימה, היא ערך, היא מבטאת כיום יהדות גאה ובוטחת, משוחררת ושואפת לגדולות [...] נער שמתקשה בשמירת המצוות המעשיות, חולצת 'מתנתקים מהמדינה' – מתחברים לתורה' עשויה להשאיר אותו מחובר.⁷⁶

הירשפלד לא חסך את שבט לשונו גם מאותם 'תמימים' שעדיין מאמינים בערכה של המדינה או, רחמנא לצלן, ב'קדושתה' מבחינה דתית:

גם בעתים מרות מאלה עוד יופיעו מן הסתם רבנים ומחנכים שימשיכו ליצוק קדושה מלאכותית אל תוך המיסד שרוחו התפגרה. המזל הוא שהנוער מטבעו עשוי להיות משועבד לתבניות חינוכיות רק עד לגבול מסויים [...] במקום להיאבק עם הנוער ראש בראש, יש לעשות את ההיפך: להסיר ממנו את אחרוני הכבלים, להניח לו לדהור קדימה, ובכח הדהירה הזו להתחיל לייצר את המסגרות החלופיות שבהן תשכון רוחו ובהן תנוח.

חשוב לציין שהגישה המיליטנטית החריפה הזאת אינה זוכה כמעט לשום גיבוי רבני. הרב המשמעותי היחיד שנותן גיבוי להלך הרוח האנרכיסטי הזה הוא הרב יצחק גינזבורג. אמנם הוא נחשב זה כבר למיליטנטי מאוד (הוא דיבר בזכות הטבח של הדייר ברוך גולדשטיין במערת המכפלה), אבל הוא גם נערץ על רבים, ובכללם רבים החלוקים על השקפותיו הפוליטיות, הודות להיותו הוגה חסידי וקבלי מקורי ומעמיק.

עם זאת נראה שהצעירים הללו אינם מחפשים גיבוי תורני דווקא. הראיה היא שהמאמר של הירשפלד, ומאמרים אחרים כמותו, אינם מבקשים כלל לעגן את טיעונם במראי מקומות מן ההלכה או מן התאולוגיה המסורתית. מדובר בהלך רוח אנרכיסטי מובהק שאינו מבקש סמכויות. אדרבה, יש בו גם קריאת תיגר בין־דורית מובהקת בשם עצם הדבקות בגבורה ובגבריות מהסוג ה'ישן':

76 תדהר הירשפלד, 'להתנער מן הכבלים', נקודה 289 (אפריל 2006), עמ' 56-59.

הדרך היחידה להשיב אלינו את לב העם היא להיות יותר גיבורים ויותר בני חורין ממנו. העם עצמו מצפה ומייחל לכך. כל יהודי יודע בסתר ליבו מה כוחם של אנשי התורה, ומשום כך אין הוא מסכים לראותם עלובים כל כך. הוא הופך להם עורף, כדי לגרות אותם ללבוש עוז רב יותר; הוא בז להשתפנותם, מפני שהוא רוצה לשוב ולראותם אריות [...] התקווה, אם כן, נעוצה בנוער שלנו. בו יש כח להתנער מכל הכבלים, ובעיניו יוקדת כבר עכשיו אותה אש שהעם כה צמא לראותה.⁷⁷

מאמר אחר ברוח אנרכיסטית-מהפכנית דומה (מאת איתי אליצור, בנו של אורי אליצור, מראשי הדור הוותיק של הנהגת יש"ע) מדבר על כך שרק הפגנת כוח ועצמה תביא למתנחלים את הניצחון:

אילו נהגנו בגוש קטיף כפי שנהגנו בעמונה, אפשר שזה היה מציל את הגוש ואפשר שלא, אבל את הבתים בעמונה זה ודאי היה מציל. אם המדינה הייתה מלקקת עד היום את פצעי השוטרים והמתיישבים שנפצעו בגוש קטיף, לאיש לא הייתה מוטיבציה לפעול בעמונה.⁷⁸

ובהמשך:

מלחמת האחים כבר כאן. מצב שבו צבא מתנפל על אוכלוסיה, מגרש ומנשל אותה מאדמתה ומוסר אותה לאויב, אי אפשר לטעון שהוא לא מלחמה. האם הצד המותקף במלחמה צריך להבליג כדי למנוע מלחמה? לנוער שלנו יש תעוזה, ולכן הוא ינצח. אתם המבוגרים עוד לא הבנתם את זה, אבל המהפכה האמיתית בעמונה הייתה כתובה על הקירות: ה' הוא המלך. היופי והחן שבנוער הזה שהוא באמת מאמין. בני הנוער זוקפים את קומתם ולא מקבלים את ההגמוניה של החילוניות על המדינה [...] הנוער לא בא לעמונה כדי למחות, הוא בא כדי להתמודד על הנהגת המדינה. גיבורי עמונה התחילו תהליך, שבסופו ננהיג את המדינה.

77 ש.ס.

78 איתי אליצור, 'העם מתחבר לכח', נקודה 289 (אפריל 2006), עמ' 4.

המאמר מסתיים במילים קשות:

גם כל יתר המטרות [...] יושגו רק אם יהיה לנו כח. גם הסכמת העם תושג רק אם יהיה לנו כח. העם מתחבר לכח.

אכן, אלה הטקסטים שמהם קורצו מהפכות אלימות. לעומת הטקסטים האלה כתבי הרבנים שקראו לסירוב פקודה נקודתי בעניין הפינני אך הזהירו מפני התנתקות מהמדינה (הקבוצה השנייה בטיפולוגיה של גודמן) כבר נראים מתונים יחסית. קבוצה זו הקימה לאחר הפינני את המסגרת הרעיונית והארגונית 'קוממיות' וייסדה את כתב העת 'קומי אורי'. בגיליון שיצא לקראת יום העצמאות תשס"ו (יום העצמאות הראשון שלאחר הפינני) נדרשו כמה מהרבנים לסוגיית היחס ליום העצמאות ולסוגיית היחס למדינה בכלל. כל רבני הקבוצה סברו שיש להבדיל בין הממשלה ובין המדינה ולהמשיך לציין ולחגוג את הטוב שבהקמת המדינה. ברוח זו כתב הרב דב ליאור (ראש ישיבת ההסדר בקריית ארבע):

האנשים שמנהלים כיום את המדינה הביאו לכך שהיא מנותקת ומנתקת מקודשי ישראל, ממורשת ישראל, מארץ ישראל, וזו תופעה חולפת. לא בגלל מדיניות הממשלה צריך לבטל את קיומה של המדינה וההודאה עליה. כך גם מצאנו באברבנאל⁷⁹ בפרשת שופטים, שכותב שגם אם המלך רשע, לא בטלה המלכות לגמרי.⁸⁰

הרב זלמן מלמד (ראש הישיבה הגבוהה בבית אל) כתב ברוח דומה:

אנו מבקרים את צעדי הממשלה וכועסים עליהם מאוד [...] אבל עצם קיומה של המדינה הוא מתנה אלוהית בדרך לגאולתנו, ואנו צריכים להודות ולברך עליה.⁸¹

עם זאת מלמד חזר והצדיק את סירוב הפקודה בטענה ש:

יש הסוברים שעל ידי כך הצבא יתפרק ואנו חושבים שזו טענה מגוחכת, שכן סירוב הפקודה יחזק את הצבא. אנשים ישרתו

79 יצחק אברבנאל, מפרשני התורה.

80 הרב דב ליאור, 'הגבורה היא הנס', קומי אורי – דברים על הזמן הזה (אייר תשס"ו), עמ' 21.

81 הרב זלמן ברוך מלמד, 'לבירור דרכנו', שם, עמ' 29.

בצבא מתוך הכרה בערכו של הצבא ולא כמבצעים פקודות בלבד
המבטלים את דעתם האישית.⁸²

הקבוצה השלישית מבטאת כאמור את עמדתה של מועצת יש"ע: מאבק נחוש מתוך כיבוד סמכות המדינה והימנעות מסירוב פקודה. מבחינה תורנית, אחד המבטאים המובהקים של הקו הזה הוא הרב יעקב מדן, מראשי שיבת ההסדר הר עציון, שגם פעל רבות עם הנהגת יש"ע בתקופה שקדמה לפנינו וניסה להגיע לסיכומים עם שלטונות צה"ל ופורומים אזרחיים כדי לצמצם את העימות. בריאיון ל'הארץ' הביע מדן התנגדות לסירוב פקודה (אם כי הדגיש שבאופן אישי הוא אינו יודע אם היה מסוגל למלא פקודה כזאת). אבל הדבר המשמעותי ביותר הוא שגם מדן – מי שבעקבות האמנה על דת ומדינה שכתב עם פרופ' רות גביון⁸³ היה לסמל ליכולתם של דתיים וחילונים להידבר ולהסכים – הביע באותו ריאיון תחושה של בגידה מצד האליטות החילוניות ואמונה בתאוריית הקונספירציה שההינתקות נולדה מתוך רצון להרוס את הציונות הדתית:

היה מי שחיפש את הציונות הדתית כדי לתקוע לה סכין בגב. היה מי שהחליט להחזיר את הציונות הדתית שלושים שנה לאחור – להחזירה לגודלה הטבעי, למקומה הקודם [...] אצל חלק מהאליטות החילוניות השבירה של הציונות הדתית היא המטרה. אצל אחרים השבירה אינה המטרה, אבל היא מחיר שמוכנים לשלם. מוכנים לשלם בקלות.⁸⁴

והייתה לו גם מסקנה נוקבת מתחושת הבגידה – לעזוב את הברית עם האליטה החילונית לטובת ברית עם החרדים:

כדי להגיע לברית עם האליטות החילוניות הזנחנו את הברית היותר טבעית לנו, עם הציבור החרדי. היום אני חושב שזו הייתה טעות. בעתיד ננהג אחרת. בעבר, עם כל הוויכוח, חשבתי שיש לנו גם מה ללמוד מן האליטה החילונית. אחרי שראיתי את האליטה החילונית תוקעת לי סכין בגב ומפנה עורף לערכים שלה עצמה, דמוקרטיה וזכויות אדם, אין לי יותר מה ללמוד ממנה [...]

82 שם, עמ' 31.

83 רות גביון ויעקב מדן, **מסד לאמנה חברתית חדשה בין שומרי מצוות וחופשיים בישראל** (מהדורה זמנית), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה וקרן אבי חי, 2003.

84 יאיר שלג וארי שביט, 'בסוף הקיץ אשב בכלא: ראיון עם הרב יעקב מדן', **מוסף הארץ**, 22 ביולי 2005.

כשהציונות הדתית והציבור החרדי יעמדו יחד, מקומנו יהיה אחר. ההתייחסות אלינו תהיה אחרת.⁸⁵

את הפנייה לנוער בשם הגישה הממלכתית הקלסית – זו שגם אחרי גוש קטיף ועמונה דבקה בתפיסה של קדושת המדינה – ייצג בצורה החדה ביותר הרב אלי סדן, ראש המכינה הקדם-צבאית ביישוב עלי (המכינה שהחלה ב-1988 את עידן המכינות). סדן, תלמידו ומקורבו של הרב טאו, פרסם לקראת יום העצמאות 2006 'איגרת לנוער', ותקף בה בחריפות את מי שגינה את מועצת יש"ע ואת הרבנים 'הממלכתיים' וגם את המתנכלים לחיילים ולמפקדים בעקבות הפינוי. הרב סדן דיבר על עצם הצורך לקבל את הכרעת העם:

אף שברור לי כשמש בצהריים שמיעוט קטן בעם ישראל אינו יכול ואף אינו רשאי ללכת בכח נגד הרוב, והמחשבה כאילו נוכל לעצור את החלטות הרוב בכח היא ילדותית – חשוב להדגיש יותר מזה: אפילו נניח שבאופן מקומי נצליח לעכב גירוש זה או אחר על ידי הפעלת כח, מה יקרה אחר כך? לאן זה יוביל? האם יש למישהו ספק בכך שזה יוביל להפעלת כח גדול יותר נגדנו וממילא כח גדול יותר שלנו – וממילא, מלחמת אחים ממש, עם שפיכות דמים, תהיה בלתי נמנעת?

בהמשך הוא העלה על נס את דרכם 'מקבלת הדין' של אנשי גוש קטיף עצמם ואת מודל 'האם האמתית' ממשפט שלמה:

רק אם נתנהג כמו האם הרחמניה, היודעת להבליג על צערה גם כשלוקחים מידיה את היקר לה מכל – נהיה ראויים לרשת את הארץ.

ומסקנתו:

שלמות עם ישראל היא מעל הכל. זוהי אהבת חינם [...] כל מי שארץ ישראל יקרה לו, צריך לדעת: נהיה ראויים לרשת את הארץ דווקא כאשר נהיה כולנו, כל חלקי עם ישראל, מאוחדים כאיש אחד ובלב אחד.⁸⁶

85 שם.

86 האיגרת של סדן מופיעה באתר האינטרנט של מכינת בני דוד, שהוא עומד בראשה: www.bneidavid.org/System/LessonInside.asp?LessonId=1536 (אוחר לאחרונה ביום 16 ביולי 2007).

עם כל מגוון הדעות שהושמעו כאן וההבדלים החדים בין אנשי הלב היהודי מצד אחד לרב אלי סדן מצד אחר, חשוב לזכור שכל השיח הזה מתקיים במרחב מוגדר מאוד, מרחב האגף התורני של הציונות הדתית.⁸⁷ הכוונה לתלמידי ישיבות ולבוגרי ישיבות הכפופים לרוב לסמכות רבנים ומתדיינים למעשה על התגובה הדתית – ולא רק הפוליטית – הנכונה לפינוי.

לכאורה, האגף הזה חווה את השבר האידאולוגי העמוק ביותר בעקבות הפינוי. הרי זה האגף שדיבר מלכתחילה על הקדושה הדתית של המדינה, והוא לכאורה גם זה שמזוהה יותר מאחרים עם עצם מפעל ההתיישבות בישיע.

אלא שהנחה זו עצמה מבוססת על שתי טעויות אופטיות – בסוגיית הקדושה הדתית של המדינה ובסוגיית הזיקה להתיישבות בישיע. מצד הקדושה הדתית, ראוי לשים לב שמזה זמן נחלק האגף החרדי⁸⁷ לשניים: האגף הגאולתי, בהנהגת אסכולת יהר המורי והרב צבי טאו בראשה (הדוברים המוכרים יותר לציבור של השקפה זו הם הרבנים שלמה אבינר ואלי סדן), הדבק בהצמדת מעמד של קדושה דתית למדינה. האגף השני, לגמרי אינו מבוסס בהיקפו ובאיכות אנשיו, ובראשו עומד הרב אברהם שפירא. אגף זה מחזיק בהשקפה קרובה מאוד להשקפה החרדית, ולכן אפשר לכתותו 'האגף ההלכתי' (הוא מבסס את השקפתו על תפיסה הלכתית ולא על תאולוגיה גאולית). גם האגף הזה רואה ערך במדינה, ואנשיו אומרים 'הללי ביום העצמאות'; השקפתו הפוליטית ימנית מאוד (בניגוד למקובל בקרב גדולי התורה החרדים), אבל הוא זהיר בהענקת קדושה דתית למדינה, והתבוננותו במדינה בכלל ובשאלת השטחים בפרט היא תאולוגית הרבה פחות והלכתית יותר. השבר התאולוגי, שאפשר שההינתקות הייתה אמורה לחולל אצל ציבור זה ביחס למדינה, חלש בהרבה (משום שהוא היה חשדני כלפי המדינה עוד קודם).

מנגד גם ההנחה בדבר זיקתו המובהקת במיוחד של האגף החרדי⁸⁷ לי למפעל ההתיישבות בישיע מבוססת על טעות אופטית. תנועת 'גוש אמונים' אמנם מזוהה במובהק עם מפעל ההתיישבות הזה, ובולטות בה הדומיננטיות הרבנית והתפיסה הגאולתית, אבל בפועל רוב המתישבים הדתיים שהגיעו

87 זה האגף המכונה לעתים גם האגף החרדי⁸⁷ לי – חרדי-לאומי. השקפתו המדינית היא לאומית, אבל הוא דומה לציבור החרדי ביחסו למודרנה, ובעיקר בהסתייגותו מן התרבות החילונית ומהעירוב בין המינים המקובל בציונות הדתית 'המודרנית'.

ליישובי יש"ע לא באו דווקא מאוריינטציה חרד"לית או גאולתית. רבים מהם עשו זאת כביטוי לחינוך הציוני 'הקלסי' שספגו בבני עקיבא. הראיה היא שבתוך היישובים עצמם, עימותים בין מי שדגלו בהתחדדות – יותר ויותר הפרדה בין המינים, יותר ויותר היבדלות מהתרבות המערבית – לבין מי שהתנגדו לכך ניטשו במלוא העוז. באותה רוח, גם במאבק נגד ההיתקנות – הן בהנהגת המאבק הן בשדרות הרחבות שלו – חובשי הכיפות הסרוגות, המגולחים והמתונים בגישתם ההלכתית, בלטו לצד המזוקנים והמחמירים. כאמור, שיעור בעלי העמדות הימניות בקרב בני הציונות הדתית מגיע ל-80%, וודאי שאין למנות בהם רק את בני האגף התורני-חרד"לי.

המסקנה היא שאין לראות במשבר שהולידה ההיתקנות משבר המאפיין רק את האגף החרד"לי של הציונות הדתית. נכון שהשאלות התאולוגיות שעוררה ההיתקנות ביחס למדינה רווחו מטבע הדברים במיוחד באגף הזה (שבמהותו עסוק יותר מהאגף הבורגני בשאלות תאולוגיות) – ובמובהק בחלק שיש לו נטייה לייחס קדושה דתית למדינה. עם זה האגף החרד"לי גם הגיע אל ההיתקנות מצויד מראש ביכולת התמודדות טובה יותר עם המשבר, מעצם העובדה ששני חלקיו, הגאולתי וההלכתי, 'הצטיידו' מראש בנרטיב חלופי לנרטיב הציוני הקלסי. הגאולתיים תפסו מלכתחילה את הציונות ברוח הרב קוק, כלומר ראו בה שלב ביניים בלבד (אם כי שלב חשוב והכרחי) בתהליך הגאולה. ההיתקנות רק חידדה אצלם את התחושה שהגיעה השעה לעבור ל'שלב הבא'. ואילו 'ההלכתיים' 'הצטיידו' גם הם בכל השנים האחרונות בהשקפה חרדית למחצה, שאיננה מייחסת למדינה קדושה דתית אלא מבקשת להתמקד בבניינו הפנימי של הציבור הדתי (בדומה לציבור החרדי).

שני אגפי הציבור החרד"לי ניסחו את תגובותיהם המעשיות להיתקנות עוד במהלך המאבק נגדה: האגף ההלכתי של הרב שפירא ניסח עמדה שנוטה יותר לבדלנות, וברוח זו ביקש גם לסרב פקודה להיתקנות עצמה. כאמור, לאחר ההיתקנות הקצינו ההתבטאויות מהסוג הזה. באגף הגאולתי בוטאה המסקנה בכיוון של 'מהפכה אמונית'. רוצה לומר: מעבר לשלב הבא של תכנית הגאולה, שלב שבו הציבור הדתי-לאומי הוא שיוביל את החברה הישראלית, לאחר ששלב הציונות החילונית מיצה את עצמו.⁸⁸

88 ראו למשל קלמן נוימן, 'בכפר מימון נוסדה המדינה האמונית', **הארץ**, 28 ביולי 2005, המתאר שיעורים ברוח זו שנשמעו בעצרת ההמונים בכפר מימון, כחודש לפני ההיתקנות.

במאמר מוסגר: מעניין לראות הקבלה מסוימת בין שתי התגובות החרד"ליות האלה לתגובות שאפיינו את קנאי בית שני בתקופת הדמדומים והדעיכה שלו. גם אז הייתה קבוצה אחת שתגובתה למה שראתה בו שחיקה ערכית הייתה התבדלות והליכה למדבר (האיסיים), ולעומתה הייתה קבוצה שהגיבה ברצון לימהפכה אמונית⁸⁹ וללקיחת המושכות לידיה (הקנאים). כדאי לזכור גם את התוצאות. קבוצה אחת נעלמה מחיי עם ישראל, והשנייה הובילה אותו לחורבן. ההיסטוריה אולי אינה חוזרת על עצמה במדויק, אבל גם אם חפיפה מוחלטת בפרטים אינה צפויה בהכרח, עדיין יש מה ללמוד מהכיוונים העקרוניים.

משום כך נראה שבמידה רבה השבר העמוק ביותר שיצרה ההינתקות – לא שבר תאולוגי, אבל בהחלט אידאולוגי – היה דווקא בקרב הרוב הציוני-דתי הימודרני⁸⁹, זה שמלכתחילה מיקד את עולמו הדתי בתחומי הפרט והקהילה בלבד ולא ראה בסוגיות הדתיות דגל להנפה במישור הלאומי (הוא אף סלד משותפות עם החרדים בתחומים האלה). את סדר היום הציבורי שלו מיקד הציבור הזה בדגל הציוני-לאומי בלבד, ואת זאת עשה בעצמה רבה. למעשה, הדגל הציוני היה 'דגלו הדתי' העיקרי במישור הלאומי (במובן של מתן גרסה דתית לציונות), ולפיכך אפשר לראות בו את אחת הקבוצות האחרונות במדינה שהמשיכה (במאורגן, ולא רק כיחידים) לראות בציונות, כמו בשנות החמישים והשישים, מעין 'דת אזרחית'. משחש הציבור הזה (לפחות הרוב הימני שלו) שהדגל הציוני התמוטט עם משבר ההינתקות, הוא נשאר, בניגוד לציבור החרד"לי, נטול דגלים ובלא נרטיב חלופי.

השבר שחוה הציבור הזה בולט לעין פחות, משום שהוא אינו מפרנס במות תאולוגיות והגותיות ומשום שאינו מתבטא בקריאות קרב להתבדלות או 'השתלטות', דוגמת קריאות שנשמעו בציבור החרד"לי. בהקשר זה ראוי לזכור שלחרד"לים יש שני יתרונות בבואם להתמודד עם ההינתקות: הם מחנה מגובש ומאורגן יחסית (בישיבות שלהם יש מנהיגות ברורה), וההינתקות, עם כל הצער והכעס שעוררה, גם משתלבת בהשקפתם על עתיד הציונות והמדינה. לפיכך יש להם גם כיום מערכת של תשובות אקטיביות למשבר – מגוונות (לפי בתי המדרש השונים, כפי שראינו) ושנויות במחלוקת ככל שיהיו. לעומתם האמינה הציונות הדתית

89 הכוונה היא לתושבי הערים הגדולות ולרבים מילדיהם, אם כי המאפיינים הדתיים והבורגניים של ציבור זה נכונים כאמור גם לרבים מהמתנחלים.

המודרנית בציונות ובמדינה כמות שהן ולא ראתה בהן שלב בדרך למשהו אחר. משאנשיה חשים משבר עמוק בתחום הזה, 'בררת המחדל' שלהם, כמו של ישראלים רבים אחרים, היא פסיבית יותר, ומבחינה זו אפילו בעייתית יותר מהתגובה החרד"לית: שקיעה לתהליך היטמעות אישית בתוך החברה הישראלית, ככל הנראה עם פחות מוטיבציה לתרום ולהתנדב מבעבר, אך בלא מסקנה ציבורית אקטיבית.⁹⁰

צריך להבהיר: הציבור הזה אינו עומד להתנתק אידאולוגית מן המדינה. אין לו אפשרות כזאת – לא מבחינה ערכית (בהיעדר נרטיב חלופי) ולא מבחינה סוציולוגית (הוא מעורה מדי בכל מערכות החברה). אולם הוא בהחלט עלול למצוא את עצמו בתהליך גובר של היתקנות רגשית מעצמת המחויבות שלו למדינה. אחד הסממנים לתחילתו של תהליך כזה הוא משבר במנהיגות הדתית-לאומית המתונה שעמדה בראש הציבור הזה בעבר. בעבר – במצבי משבר דוגמת 'המחתרת היהודית', הטבח שביצע ד"ר ברוך גולדשטיין במערת המכפלה או רצח רבין – הייתה מנהיגות 'הרוב הדומם' של הציבור הדתי-לאומי מזדעקת מיד להביע גינוי וזעם נגד הסוטים מן המחנה, אבל מאז ההיתקנות נדם קולה (פוליטיקאים ורבנים מתונים כאחד) גם לנוכח אירוע משברי דוגמת עמונה.⁹¹ לכל היותר השתתפה המנהיגות בביקורת על ההתנהגות האלימה של המשטרה (ואכן היה מה לבקר), אך כמעט שלא גינתה את האלימות שהפגינו רבים מהנערים הדתיים בעת ההתרחשויות בעמונה או לאחריהן. למעשה, מאז ההיתקנות דומה שהשיח הדתי-לאומי הפומבי נותר נחלתו הבלעדית של 'הציבור התורני' החרד"לי (בעיקר בוגרי בית המדרש של ישיבת 'מרכז הרב' לגוונים), בין הממלכתיים יותר ופחות בתוכו. השכבה הרחבה של אנשי הציבור האחרים המרכיבים את האליטה הדתית-לאומית – אקדמאים, פוליטיקאים, רבנים שאינם אנשי 'מרכז הרב' – נאלמה כמעט לחלוטין. יש גם סימנים לכך שהשיח הדתי-לאומי, ובכללו המתון והמודרני, מבחין יותר מבעבר בין העם, המדינה והממשלה, ומגדיר את המחויבות שלו פחות ופחות לממשלה, יותר למדינה, ובעיקר לעם (משהו מזה ניכר

90 יש דמיון מעניין בין התגובה הזאת לתגובת 'הגלות הפנימית' של אליטות השמאל החילוני, כשהללו כעסו על המדינה אחרי מלחמת לבנון הראשונה. מעניין ומעורר מחשבה שבשני המקרים אריאל שרון הוא האיש שהניע את המהלך.

91 לפירוט השפעת אירועי עמונה על המתנחלים והציונות הדתית ראו הפרק השמיני להלן.

בעצם הרצון להוציא את ההכרעה על ההינתקות מן המוסד הממלכתי – הכנסת – ולהמירה במשאל עם). כפי שהדברים נראים כרגע, מדובר בתהליכים ארוכי טווח, משום שגם לאחר שנה וחצי מן ההינתקות, בחלוף הזעם הרגשי, עדיין ניכרת חשדנות כלפי מוסדות המדינה. חשדנות זו מכוונת לבחינה נקודתית ומפוכחת יותר מבעבר ליקריאות אל הדגלי הנשמעות מצד מוסדות המדינה. כך למשל, בעבר היו אנשי הציונות הדתית מבקשים להשתיק מחאות 'שמאלניות' שביקשו לבחון את נחיצות הצעדים הביטחוניים של הממשלה, ואילו לאחר מלחמת לבנון השנייה בלטו גם לא מעט חובשי כיפות סרוגות בין המילואימניקים שהתגייסו למחאה כלפי הממשלה. אולי יש בכך גם פן חיובי ובריא, שכן המצב הצייתי הקודם (שלא הייתה בו בחינה נקודתית ומפוכחת של הקריאות לדגל בשם המדינה) היה גם הוא בעייתי. העניין הוא שבעבר הייתה הציונות הדתית מעין מגדלור חברתי כנגד הכוחות שביטאו ספקנות ואי-אמון כולל במוסדות המדינה ובמחויבות כלפיה. אם יתערער גם המגדל הזה, היעדר מגדלור חלופי חזק דיו יגדיל את סכנת האי-אמון הכללי ואתה את האנרכייה וההתפוררות.

החשדנות והבדלנות האלה באו לידי ביטוי בעיקר ביחס לצבא כבר בשנה שאחרי הפינוי. הסיבה לכך היא צירוף של שני גורמים: הראשון, לפני ההינתקות היה הצבא אפיק מרכזי שדרכו השתלבה הציונות הדתית בחברה ובחיי המדינה – כאמור, אף מעבר לגודלה המספרי באוכלוסייה. והנה, אותו צבא, 'צבא העם', היה המבצע הראשי של הפינוי. מכאן 'תחושת הבגידה' והתגובה הרגשית הנגדית. השני, התגובות הרגשיות הקשות ביותר להינתקות באו מצד צעירים בגיל תיכון. מדובר בדור שגדל באווירה לאומית הרואית פחות מן הדור שלפניו וספג עוד לפני ההינתקות הרבה חשדנות וכעס על מערכות המדינה הפוגעות בדמותה היהודית של המדינה. בניגוד למבוגרים, שגם כשהם כועסים על המדינה הם יודעים להכיר בחשיבותה ואף מכירים במחיר העימות עם מוסדותיה (וגם בכעסם לא ירשו לעצמם בדרך כלל להיסחף יותר מדי), הצעירים פוטרים את עצמם לרוב מחשבונות ראליים מפוכחים כגון אלה ומרשים לרגשותיהם להתפרץ. עם זה המגע שלהם עם מוסדות המדינה מצומצם יחסית, ועיקר היכולת שלהם לבטא את הכעס היא לכוון אותו כלפי הצבא שתובע אותם לשירותו במלאות להם 18.

ואכן, בתקופה שחלפה מאז הפינוי ניכרו כמה ביטויים של כעס ובדלנות כלפי הצבא. זה התחיל בביטויים רגשיים כמו אלה שנשמעו בשיח צעירים שהתקיים כתשעה חודשים לאחר ההינתקות: 'כשאני רואה איש צבא, הדבר הראשון שאני בודק האם הוא היה בגירוש. הדגל, שבעבר היה מזוי משהו בלב, כבר לא אומר אותו דבר'.⁹² בחוגי הציונות הדתית נפוצו סיפורים רבים, במיוחד בחודשים שלאחר הפינוי, על הימנעות מהסעת חיילים בטרמפים; על חיילים וקצינים המתגוררים ביישובים ביו"ש שהרגישו צורך להסיר את המדים וללבוש בגדי אזרחות מיד עם שובם ליישוב (בניגוד לגאווותם במדים בשנים שקדמו לכך); על משפחות שפעם היו גאות בבן ההולך לקצונה ומתנדב מעבר לחובה וכעת לוחצות עליו להשתחרר מוקדם ככל האפשר.

גם בנתוני השירות עצמם, מדד כמותי מידי לבחינת השינוי, היה אפשר לחוש בשינוי מסוים. למעשה, כבר בחודשים שלפני הפינוי חלה ירידה ניכרת ברמת ההתנדבות של בני הציונות הדתית לקורסים פיקודיים (20% לעומת 40% בשנים שקדמו לפינוי)⁹³ – כנראה מתוך חשש שיאלצו לפקד על יחידות העוסקות בפינוי ולקבל עליהם תפקיד משמעותי (אף יותר מזה של חיילים רגילים) בתהליך.

בשנה שלאחר הפינוי ניכר רצון לא להכריז מרד כלפי הצבא, אבל בהחלט לבחון בחשדנות חדשה, ולא עוד בהתלהבות אידאליסטית, את סוגיית השירות. נתוני צה"ל דיווחו למשל כי בשנה שלאחר הפינוי עלה מספרם של הצעירים הדתיים המבקשים דחיית שירות בנימוק של 'תורתו אומנותו' (כלומר הולכים לישיבות במקום לצבא) ב-5%. הנתונים האלה לא הוסברו בעלייה מקבילה במספר תלמידי הישיבות החרדים, ולכן ההסבר שניתן הוא שדווקא בני הציונות הדתית ניצלו את ההסדר והלכו ללמוד בישיבות גבוהות של הזרם הדתי-לאומי כדי לדחות את גיוסם.⁹⁴

הכיוונים שתיארנו מחדדים במידה רבה את התהליך שהחל באגפיה של הציונות הדתית עוד לפני משבר ההינתקות. בקרב הרוב הבורגני הדומם כבר החל לפני כמה שנים תהליך של 'התבוללות' אישית בתוך החברה הישראלית שנבע מתחושות הולכות וגוברות של סלידה מביטויי זהות

92 קומי אורי – דברים על הזמן הזה (אייר תשס"ו), עמ' 75.

93 עמוס הראל, 'בהשפעת ההתנתקות: חיילים חובשי כיפה ממעטים להתנדב לקורסים פיקודיים', הארץ, 19 ביולי 2005.

94 עמוס הראל, 'בכירים בצבא: ההתנתקות גרמה לצעירים לחמוק מגיוס', הארץ, 9 בינואר 2007.

מגזרית, במיוחד ברמה הלאומית, ומתוך רצון של חלקים אלה בציונות הדתית לבטא את זהותם הייחודית רק בתחומי בית הכנסת ומערכת החינוך של הילדים – מעין תחושה של 'היה דתי בביתך' (ולכל היותר בבית הכנסת ובבית הספר) וישראלי בצאתך'.

לתהליך הזה כמה ביטויים. הביטוי הבולט הוא ירידה בשיעורי ההצבעה למפלגות מגזריות המייצגות את הציונות הדתית. הוא הדין במערכת החינוך: כיוון ש'הרוב הבורגני' של הציבור הדתי אינו נהנה לראות את עצמו עוסק בתחומים 'מגזריים' דוגמת מערכת החינוך הדתית, הולכת מערכת החינוך הדתית ונשלטת יותר ויותר בידי החרד"לים (כיוון שבניגוד לאחרים, הם דווקא מחשיבים מאוד את הזירה ה'מגזרית' הדתית). זה תהליך שהחל קודם כול במערכת החינוך הדתית הפורמלית. אבל בשנים האחרונות, אף שמרבית הציונות הדתית אינה תומכת בעמדותיו ובערכיו של האגף החרד"לי, מתרחשת השתלטות מעין זו גם בחינוך הלא פורמלי, ובמיוחד בתנועת בני עקיבא. התחלה של תהליך נגדי אמנם מתרחשת, במיוחד בירושלים (זה זמן רב ירושלים משמשת 'כר ניסוי' לתהליכים חדשניים בציונות הדתית), עם הקמתם של מוקדים חלופיים בדמות בתי הספר הרטמן, פלך, דרור והימלפרב ועם גיבוש דור מנהיגות חדש לתנועה המתונה הוותיקה 'נאמני תורה ועבודה'. מסיבה דומה הורים דתיים מתונים באזור ירושלים החלו לשלוח את ילדיהם לתנועת 'הצופים הדתיים' במקום ל'בני עקיבא'. כמה מוקדים ברוח זו גם החלו לפעול ברחבי הארץ, אבל עדיין מדובר ב'מהפכת נגד' חלשה למדי בהיקפה ובעצמתה. אנשי הזרם החרד"לי בולטים במובהק במערכות הציבוריות של הציונות הדתית (הן הפוליטית הן החינוכית), אף על פי שמספרית ברור לגמרי שהם מיעוט בקרב חובשי הכיפות הסרוגות.⁹⁵

לאורך זמן צפויה אפוא ההינתקות לחזק עוד יותר את כוחו של האגף החרד"לי בתוך הציונות הדתית, במיוחד באגפים המאורגנים שלה (המערכת הפוליטית)⁹⁶ ומערכת החינוך, ובמיוחד בקרב הצעירים. מי שכבר

95 ממחקרו של ד"ר אשר כהן עולה הוכחה ברורה לכך. המחקר הציג שאלה של הגדרה עצמית לפני מדגם מייצג של אנשי הציונות הדתית שבתוך הקו הירוק: חרד"לי, ליברלי או סתם דתי. רק 9% בחרו בהגדרה חרד"לי, 20% – בליברלי, וכל השאר הגדירו עצמם דתיים. כהן בדק את אורחות חייהם של היסטים דתיים וגילה שגם אם מצרפים לחרד"לים את הידתיים שהתנהגותם הדתית דומה להתנהגות המאפיינת את האגף החרד"לי, עדיין מדובר רק ברבע מכלל הציונים הדתיים. ראו אשר כהן וסטיארט כהן, 'מה אתם רוצים מהציונות הדתית?', הארץ, 29 בנובמבר 2005.

96 הוכחה מובהקת לכך היא שבמערכת הבחירות שלאחר ההינתקות נאלצה המפד"ל

נטה לחרד"לות יראה בהינתקות הוכחה חותכת לצדקת דרכה ולנרטיב החלופי שלה. בקרב צעירי הרוב הבורגני צפויה אחת משתי תגובות: היטמעות אישית בציבוריות הישראלית, מתוך ויתור על נוכחות ברמה מגזרית מאורגנת ולחלופין 'חזרה בתשובה' לכיוון הנרטיב החרד"לי מתוך תחושה שרק הנרטיב הזה 'הוכיח את עצמו'. לעומת זאת רבים מהמבוגרים הדתיים יראו בתהליך הזה איום על השתלבותם בחברה הישראלית ויחששו מתהליך בדלני. לכן הנטייה שלהם תהיה דווקא להחריף את ביקורתם על החרד"לות ולהתרחק ממנה. בעצם, משמעות הדבר היא שלפני שיהמהפכה האמונית תתחיל להשפיע על החברה הישראלית, אם בכלל, היא תשפיע כנראה על העמקת הפיצול בציונות הדתית עצמה.

פרטנציאל השפעה אחר שהחל לבצבץ בציונות הדתית לאחר ההינתקות היה בכיוון הרגישות לזכויות אדם. התלוונות על יחס קשה כלפי המפגינים נגד ההינתקות, היחס למפונים והאלימות כלפי הצעירים בעמונה – כל אלה החלו לפתח בציונות הדתית שיח חדש של רגישות לזכויות אדם. פתאום, במיוחד לאחר אירועי עמונה, החלו להישמע אמירות של הכאה על חטא כגון 'לא הקפדנו על הדברים האלה כשהופנו כלפי הערבים, וכעת אנחנו סופגים את אלימות השלטון'.⁹⁷ אבל מהר מאוד דעכו הקולות האלה, והשיח הלאומי חזר ותפס את מקומו הדומיננטי לעומת השיח הליברלי. בעקבות אירועי מחאה של הציבור הערבי בשנה שחלפה מאז ההינתקות תפסו נציגי הציונות הדתית שוב את מקומם 'המסורתי' בקצה האנטי-ערבי, ולא בקצה הליברלי (למען ההגינות צריך לציין שגם תביעות הציבור הערבי גברו מאוד בתקופה שלאחר ההינתקות, כפי שיפורט בהמשך, וגם לכך יש ודאי השפעה על עמדת הציבור הדתי).

לעומת זאת בשנה שלאחר ההינתקות חלה עליית מדרגה נוספת של רמת העיסוק הציוני-דתי בנושא החברתי. הפעילות בתחום זה החלה עוד לפני הפינוי בדמותם של ארגונים כגון 'במעגלי צדק' ואחרים, אבל נדמה שמאז הפינוי חלה בו האצה: יותר ויותר רבנים מבטאים את קולם

להיטמע במפלגת האיחוד הלאומי, הקיצונית יותר ולוותר על הצטרפות לממשלת אולמרט. בכך הושלם שינוי היסטורי בפוליטיקה הדתית, וכיום המפלגות החרדיות נחשבות שותפות טבעיות ופשוטות יותר לקואליציה ממפלגות הציונות הדתית.

97 בכמה שיחות אישיות הושמעו באוזניי אמירות מסוג זה. למשל בשיחה עם הרב אבי גיסר, רב היישוב עפרה.

נגד מדיניות אנטי-חברתית, ונראה גם שמשתתפים רבים יותר מגיעים לאירועי המחאה של 'במעגלי צדק' ותנועות דומות. גם במכון הישראלי לדמוקרטיה הוקם פורום דתי חברתי, המרכז אנשי ציונות דתית לפעילות בתחום החברתי.

האם יש קשר בין האירועים? נראה שיש קשר מסוים. עוד לפני ההינתקות היה ברור שהדגש העצום שהציונות הדתית שמה על פעילותה הציבורית באפיק של ההתיישבות בישי"ע לא היה מוצלח (ודוק: הציונות הדתית בלטה לאורך כל השנים בפעילות השטח החברתית – במיוחד בהקמת סניפים של בני עקיבא וגרעינים תורניים בפריפריה. הבעיה הייתה ברמת העיסוק של קברניטי הציונות הדתית – רבנים ופוליטיקאים גם יחד – בנושאים אלה). עם אבדן ההתיישבות בעזה והסכנה המרחפת על ההתיישבות ביו"ש נראה שרבים רואים בסכנה האורבת למפעל ההתנחלות סכנה לאבדן מעמדה של הציונות הדתית בחברה בכלל, ולכן הם מחפשים כרטיס ביקורי חדש שיחזיר אותה למרכז הבמה.

השפעת ההינתקות על המציאות החברתית הכוללת

בשלב זה אפשר להצביע על שתי התפתחויות משמעותיות:

ההתפתחות הראשונה: מעמדם הפוליטי של ערביי ישראל. כבר במחקר שפרסמתי באוקטובר 2003, בטרם הוכרזה תכנית ההינתקות, העליתי את ההשערה שלפינוי יישובים יהודיים בישי"ע יכולה להיות השפעה על מעמדו של המיעוט הערבי בישראל: 'לפחות בטווח השנים הסמוכות לפינוי, נראה שהרוב היהודי בישראל יגלה מעט מאוד סובלנות לתביעות פוליטיות של ערביי ישראל. תגובתם הצפויה של רבים, לאו דווקא אנשי ימין, תהיה מעין "שילמנו מחיר יקר על היענות לתביעות הפלסטיניות, ואם ערביי ישראל אינם מרוצים במדינה הם מוזמנים להצטרף לאחייהם הפלסטינים"⁹⁸. לכאורה לא הייתה סיבה לציבור הערבי בישראל להיות מושפע מתכנית ההינתקות. אנשיו השתתפו מעט מאוד בוויכוח הציבורי בסוגיה זו, לפחות בכל הנוגע לשיח הפומבי שנוהל בתקשורת היהודית. כשנשאלו התברר שיש בקרבם יחס אמביוולנטי לתכנית, בדומה ליחסו האמביוולנטי של רוב השמאל הישראלי: מצד אחד שמחה על שישראל נסוגה לפחות מחלק מן

98 שלג (לעיל הערה 17), עמ' 51.

השטחים ומפנה את יישוביה משם; מצד אחר אכזבה וביקורת על שהדבר נעשה באופן חד-צדדי, ולא מתוך משא ומתן והסדר.

אבל בדיעבד נראה שלהינתקות הייתה השפעה מכרעת על השיח הישראלי בסוגיית ערביי ישראל. אין זה מקרה שבעקבות ההינתקות גברו מאוד הקולות הקוראים להתנתק גם מאזורים צפופי אוכלוסייה ערבית, לפחות במקומות (דוגמת ואדי ערה והמשולש) הקרובים ממילא לשטחי הרשות הפלסטינית ושההינתקות מהם פשוטה יחסית.

נראה שהקשר בין שני התהליכים האלה כפול: מצד אחד, בשיח הפנים-ישראלי (במיוחד כלפי הציבור היהודי) נומקה ההינתקות בעיקר בצורך לשפר את 'המאזן הדמוגרפי' שבין יהודים לערבים בשטח שבין הירדן לים. נימוק זה שימש כר נוח לטוענים שיש להמשיך ולשפר את המאזן הדמוגרפי באמצעות הינתקות גם מחלק מערביי ישראל. ועוד זאת: עצם מימושה של מדיניות פינוי כפוי של אלפי אנשים, מדיניות שהיו בה ממדים כוחניים, יצרה לגיטימציה להנחה ש'אם אפשר לעשות זאת ליהודים, אפשר לעשות זאת גם לערבים', במיוחד מאחר שההצעות כלפי הערבים אפילו 'קלות יותר' ולא מדברות על פינוי כפוי ואלים, אלא 'רק' על סרטוט מחדש של קו הגבול באופן שלא יזיז איש מביתו אבל יותר לא מעט יישובים ערביים מחוץ לתחומי מדינת ישראל.

מתנגדי הרעיונות האלה יכולים לנופף, ובצדק, בטעונוים משפטיים ומוסריים המבחינים בין עקירה של אזרחים משטח כבוש חזרה לגבולות מדינת האם שלהם לבין הוצאת אזרחים בכפייה מתחומי מדינתם. אולם עובדה היא שבתודעה הציבורית העממית, זו שאינה בקיאה ולרוב גם אינה מתעניינת בדקדוקי משפט, עצם התמונות הקשות של הפינוי האלים מרצועת עזה ומצפון השומרון יצרו כנראה לגיטימציה לתמונות קשות פחות לכאורה של סרטוט מחדש של קו הגבול. סקר שערך מרכז תמי שטיינמץ למחקרי שלום בסוף מאי 2006 הראה כי 46% מהציבור סברו שאם יוסכם עם הפלסטינים על הסכם חילופי שטחים, מן הראוי שהשטחים שיימסרו יהיו שטחים המאוכלסים בערבים אזרחי ישראל, ולא שטחים ריקים בנגב.⁹⁹

מובן שהתהליך הזה עצמו מגביר עוד יותר את תחושות הניכור של ערביי ישראל: הם מוצאים את עצמם שוב בעמדת אזרחים על תנאי –

99 אפרים יער ותמר הרמן, 'כמעט מחצית מתנגדים לתכנית ההתכנסות', **הארץ**, 8 ביוני 2006.

הפעם לא רק ברמת שוויון הזכויות והמשאבים, אלא גם מבחינת עצם עתידם כאזרחי ישראל. תהליך זה עלול להתגלגל לכדור שלג ולנבואה המגשימה את עצמה. רוצה לומר, ההצעות להוציא חלק מערביי ישראל אל מחוץ לגבולות המדינה עלולות לגרום להקצנה פוליטית בקרבם, וזו רק תעצים את תחושת צדקתם של התומכים במדיניות זו. למען האמת, ייתכן שהמסמכים שפרסמו לאחרונה כמה גופים המייצגים את ערביי ישראל אכן מבטאים בין השאר תגובה נגדית שכזו. במסמכים אלה לא הסתפקו המנסחים בתביעות לשוויון זכויות ולשוויון במשאבים שהועלו בעבר, אלא ביטאו בחריפות ובבוטות תביעות להגדיר את ישראל 'דמוקרטיה הסדרית'. משמעות ההגדרה היא שלמיעוט הערבי יש זכות וטו על ההכרעות הנוגעות לו. בפועל המשמעות היא ביטול הגדרתה של ישראל כמדינת העם היהודי.¹⁰⁰

ההתפתחות השנייה: להקצנה המסתמנת בכמה ממחוזות הציונות הדתית יכולה להיות גם השפעה כלל-ישראלית. מדובר במחנה מרכזי בחברה הישראלית, ולא זו בלבד אלא שעד להינתקות הייתה לו חשיבות רבה בהענקת מעמד ערכי-תאולוגי למוסדות המדינה הדמוקרטית והחילונית בקרב הציבור הדתי, ציבור שיש לו ממילא פוטנציאל להתנגשות עקרונית עם התפיסה הדמוקרטית-חילונית. אם אכן יגברו במחנה הדתי-לאומי הקולות החרד"ליים, ובמיוחד אלה המערערים על הלגיטימציה הערכית למדינה ולמוסדותיה הדמוקרטיים, ויחברו בכך למחנה החרדי; אם הציונות הדתית המאורגנת תהיה יותר ויותר חרד"לית ולא תסתפק רק בהבעת ביקורת כלפי הדמוקרטיה החילונית אלא תחבור לשותפות אקטיבית (עם כל האנרגיות הגלומות בה) לערעור מוסדות הדמוקרטיה, אזי עלולה להתפתח 'פצצת זמן' לא פשוטה מבחינת היחס למוסדות הדמוקרטיים במדינה.

במיוחד אמורים הדברים כלפי מערכת המשפט ובג"ץ בראשה, במידה בינונית כלפי התקשורת ובמידה פחותה כלפי המערכת הפוליטית. הסיבה ל'אפליה לטובה' של המערכת הפוליטית היא שהציבור הדתי (ובמידה רבה גם החרדי) די הפנים את העיקרון הדמוקרטי של הכרעת הרוב –

100 הסבר חלופי לעיתוי הופעת התביעות החדשות קשור ליזמות לכונן חוקה לישראל, ובהן היזמה של המכון הישראלי לדמוקרטיה. ייתכן שכמה מפרנסי הציבור הערבי חוששים מקיבוע דמותה היהודית של ישראל במסגרת חוקה כזאת, ולכן הם מזדרזים להעלות הצעות חלופיות משלהם.

אם מתוך הפנמת העיקרון עצמו ואם מתוך הבנה פרקטית שבלא קבלת הכרעות הרוב לא תיכון פה חברה ומדינה. לפיכך גם כשהוא מבקר את תוכן ההכרעות של המערכת הפוליטית ולפעמים גם מעלה שאלות קשות (כמו ציבורים אחרים) הנוגעות לשחיתות ולאופי השיקולים שיצרו את ההכרעות – אין הוא מורד במערכת עצמה. יתר על כן, רבים מפרנסי הציבור הדתי משוכנעים (לעניין זה לא משנה אם הערכתם מוצדקת או לא) שהעתיד הדמוגרפי שייך להם, משום שאצלם המשפחות גדולות בהרבה מן המשפחות בציבור החילוני וממילא בתוך זמן לא רב הם צפויים להיות הרוב, או לפחות לשון מאזניים חד-משמעית בתוך המערכת הפוליטית, ולכן גם אין להם אינטרס לפגוע בלגיטימיות שלה.

לעומת זאת הדומיננטיות של בג"ץ בעיצוב המדיניות הישראלית בעייתית מאוד בעיני הציבור הדתי. למען האמת – ובשנים האחרונות הדבר מתחדד יותר ויותר – לא רק דוברי הציבור הדתי מבקרים את הדומיננטיות הזאת, אלא גם אנשי אקדמיה בולטים כגון הפרופסורים רות גביזון ושלמה אבינרי, ולאחרונה גם אמנון רובינשטיין. הטענה היא שהדומיננטיות של בג"ץ יוצרת למעשה מסלול 'עוקף דמוקרטיה': הרי בניגוד לחברי הכנסת, לא הציבור הוא שבוחר בשופטים, אלא ועדה, והשופטים אינם מייצגים את ההתפלגות הראלית של העמדות בציבור. עצם הדומיננטיות של קבוצה קטנה ונבחרת זו ויכולתה 'לגבור' על הכרעות נבחרים העם אינה אפוא דבר מובן מאליו. ההצדקה לה טמונה בהכרח ליצור מוסד שיבקר את החלטות הרשות המחוקקת והרשות המבצעת ויוודא שאלה אינן כוללות פגיעות קשות בזכויות האדם. במובן זה מדובר בכלי בעל חשיבות ממדרגה ראשונה. אבל בשנים האחרונות הלכה וגברה הטענה שהכלי הזה מנוצל לא רק להבטחת זכויות הפרט, אלא לעיצוב מדיניות שונה מזו שהרוב הקואליציוני הדמוקרטי החליט עליה.

בייחוד שנויות במחלוקת כמה מהכרעות בג"ץ בתחום הביטחון: פסילת 'נוהל שכני' ופסילת חלק מתוואי גדר ההפרדה בין ישראל לשטחים; ובתחום הדתי: מתן הכשר לגיורים לא אורתודוקסיים, פסילת בתי הדין הרבניים מלדון בצד הממוני של הסכמי הגירושין ועוד. אמנם גם בתחומים אלה אפשר לראות בהכרעות בג"ץ הכרעות הנוגעות לענייני זכויות אדם, אולם הבעיה היא שמדובר בסוגיות שיש מחלוקת עמוקה ורחבה בציבור על עצם הצורך להכריע בהן 'לטובת' זכויות האדם, אם זכויות אלה מתנגשות עם ערכים דתיים או עם אינטרסים ביטחוניים.

כשלביקורת העקרונית הזו מתלווה – כפי שקרה אחרי ההינתקות – גם הזעם של ציבור שחש ש'האליטה הליברלית' הביסה והשפילה אותו, התוצאה יכולה להיות ערעור חמור במעמדו של בג"ץ, ערעור שבסופו של דבר עלול לפגוע גם בתפקידים החיוניים שמוסד זה ממלא בביקורת הרשות המבצעת והמחוקקת.

מצבה של התקשורת אחר. מצד אחד הציבור הדתי (ובכלל זה רוב הציבור הדתי-לאומי, ודאי אגפיו הממוסדים) מבקר ועוין אותה על הזדהותה המובהקת עם תפיסת העולם הליברלית (והעדפתה על פני ערכים דתיים ואינטרסים ביטחוניים) לא פחות משהוא עוין את בג"ץ. מצד אחר, למערכת המשפטית אין חלופה, ואילו את ביקורתו על התקשורת הציבור הדתי יכול לבטא באמצעות צריכת תקשורת חלופית. ואכן, בשנים האחרונות בלטו יזמות ליצירת תקשורת דתית חלופית: ערוץ 7, שיפורים בעיתון 'הצופה',¹⁰¹ ובעיקר הקמה של שני עיתונים חדשים – 'מקור ראשון' לכל הציבור הימני ו'בשבע' לציבור הדתי-חרד"לי במובהק. חלוקתו של 'בשבע' חינם בצירוף העובדה שרבים מאנשי הציבור החרד"לי כבר אינם מעוניינים אפילו בתכנים החילוניים שמציע 'מקור ראשון', יצרה לו תפוצה מרשימה מאוד. העיתון מכריז על תפוצה של כ-150 אלף עותקים, והוא מופץ גם בריכוזים חרדיים.

התהליך הזה רע לתקשורת הכללית מפני שהוא מבטא אבדן של ציבור צרכנים משכיל ואיכותי; הוא רע לשיח הכללי בחברה הישראלית מפני שהציבור הימני והחרד"לי מסתגר בכלי תקשורת נפרדים ואינו חשוף לשיח הכללי. לעומת זאת התהליך מאפשר לתקשורת הכללית ליהנות מריסון מסוים (לא מוחלט) במוטיבציה למאבק נגדה, כיוון שלציבור המוחה יש חלופה. תהליך כזה אינו אפשרי, כמובן, בבג"ץ, שהרי אי-אפשר להזדקק לבג"ץ חלופי. לכן המאבק נגדו צפוי להיות חריף יותר.

מסקנות

1. כמו בפרקים אחרים במחקר זה המסקנה הראשונית היא הצורך להיזהר מפניוויים עתידיים. אין הכוונה שפינוי הוא צעד אסור בכל מחיר; יש מצבים שהמדינה יכולה להחליט שאין בררה אלא לבצע צעד קשה כזה.

101 עם סיום הכנת מחקר זה נודע ש'הצופה' יהפוך לחלק מן העיתון 'מקור ראשון'. שניהם שייכים היום לאיש העסקים שלמה בן-צבי.

אבל צריך להיות ברור שלצעד כזה יש מחירים פנימיים (ובמידה רבה גם חיצוניים) כבדים. לכן אין לקפוץ עליו ולראות בו את הפתרון המיטבי, הפשוט ביותר, לסכסוך עם הפלסטינים, אלא לנסות ולמצות באופן מרבי רעיונות להסדר שיאפשרו את המשך קיומם של היישובים הישראליים גם בריבונות פלסטינית (כשם שיישובים ערביים מתקיימים בתוך מדינת ישראל).

מדיניות זו יכולה למתן את שתי הבעיות שהזכרתי: מצד אחד למתן, ואולי אף להסיר מעל הפרק כליל, את ההצעה להוציא חלק מערביי ישראל אל מחוץ לתחומי הריבונות הישראלית. מבחינה זו לערביי ישראל יש אינטרס מובהק לשכנע את אחיהם הפלסטינים להסכים לקיומם של יישובים ישראליים גם במסגרת מדינה פלסטינית עצמאית. מצד אחר זהירות מפניו יכולה למתן גם את העוינות הדתית כלפי מוסדות הדמוקרטיה הליברלית ולהפחית את המוטיבציה לפעילות נגדם. בכל מקרה, גם אם היזמה להשאיר יישובים לא תצלח, עצם הניסיון לקיימה יוכיח למתנחלים ולתומכיהם שלא מדובר במדיניות שנובעת מעוינות כלפיהם. יתר על כן, יש סיכוי שהדבר יקל עליהם לקבל את גזרת הפינוי.

2. נדרשת זהירות מרבית של בג"ץ בפסיקה בנושאים השנויים במחלוקת ציבורית ופוליטית קשה. שוב, אין פירוש הדבר שעליו להימנע מהכרעה בכל מקרה כזה, אבל בכל הכרעה כזאת חשוב לראות גם את המחיר ארוך הטווח של הפגיעה באמון הציבור ולהעדיף ככל האפשר (לפחות כל עוד לא מדובר בפגיעה קשה מדי בזכויות אדם) את החזרת הסוגיה להכרעת הרשות המחוקקת המייצגת במהותה את התפלגות הדעות בציבור הישראלי. מן הראוי שגם העותרים מהמחנה הליברלי, המרבים להביא לפתחו של בג"ץ סוגיות שנויות במחלוקת כזו, יהיו זהירים יותר ולא ירבו לסבך אותו בדרך שבטוח קצר אולי תביא אותם להישגים מידיים, אבל בטווח ארוך עלולה לסכן את כל תשתית הערכים הליברלית של החברה הישראלית.

3. גם הציבור הדתי-לאומי עצמו אינו פטור מחשבון נפש. כפי שכבר תואר כאן, הוא עבר בשנים האחרונות תהליך (שההיתנות העצימה, אך הוא התחיל עוד קודם) שבו 'הרוב הדומם' שלו – רוב מודרני, פתוח לרוחות הדמוקרטיה המערבית, במידה רבה אפילו בורגני – עבר היטמעות אישית בשורות החברה הישראלית הרחבה והותיר את הזירה הדתית-לאומית המאורגנת (בעיקר את המערכת הפוליטית והחינוכית שלה) לזרועות החרד"לים. גם אם יש בתהליך הזה משום סימן מבורך להשתלבות בזירה

הציבורית הכללית, הוא טומן בחובו גם מחיר כבד, במיוחד מבחינת מערכת החינוך הדתית. שכן גם ההורים 'המודרנים' ממשיכים לשלוח את ילדיהם למערכת החינוך הדתית. הילדים חשופים לעתים קרובות לתכנים חרד"ליים בבתי הספר, ואלה עלולים ליצור דור חדש שירחק מדרך הוריו. משום כך חשוב מאוד שהציבור הדתי-לאומי המודרני יחזור לזירה הציבורית, ובמיוחד למערכת החינוך הדתית, ולא יסתפק בבניין ביתו הפרטי ברוח ערכיו. חיוני שיקומו צעירים דתיים מודרנים וליברלים שיפנו למערכת החינוך ויקימו מוסדות חינוך דתיים, או משותפים לדתיים ולחילונים, בעלי רוח ליברלית. חיוני גם שתקום חלופה פוליטית (לפחות בצורת תנועה ציבורית) לתפיסה הדתית החרד"לית. אין להשאיר את הפוליטיקה הדתית בשליטה הכמעט בלעדית של החרד"לים.

ניסיונות מסוימים ברוח זו נעשו כאמור בשנים האחרונות – בבתי ספר ירושלמיים דוגמת הרטמן ופלך ובכינונה מחדש של תנועת 'נאמני תורה ועבודה'. אבל חיוני שההתחלות האלה לא תישארנה צנועות כפי שהן כיום, אלא תיעשינה תנועה רחבה שתבטא באמת את פני הרוב הדתי-לאומי ותקיים מאבק ציבורי אמתי – מתוך כבוד, כיאה למחלוקת לשם שמים – עם ההשקפה החרד"לית.

השפעות עמונה ומלחמת לבנון השנייה

אילו התפרסם המחקר הזה מיד לאחר ההינתקות, היה אפשר לסכם אותו בפרק הקודם. אלא שבתקופה שחלפה מאז ההינתקות אירעו בחיים הציבוריים שלנו לפחות שני אירועים משמעותיים שיש להם השפעה ישירה על ניתוח התהליכים שהתחוללו בחברה הישראלית, ובמיוחד בציונות הדתית, בעקבות ההינתקות – באופן שיש בו אפילו כדי לשנות במידה לא קטנה את כיוון ההתפתחויות.

עמונה

האירוע המשמעותי הראשון הוא עמונה. ב-1 בפברואר 2006, כחצי שנה לאחר ההינתקות, אירעה התנגשות נוספת בין המתיישבים לבין כוחות הביטחון, שונה לגמרי באופייה מזו שהתרחשה בהינתקות. מבחינות רבות אירועי עמונה היו השלכה מאוחרת של ההינתקות. למעשה, עצם העימות היה קשור בהינתקות.

ומה אירע? חודשים אחדים לפני ההינתקות הגישה תנועת שלום עכשיו עתירה לבג"ץ ודרשה לפנות כמה מאחזים לא חוקיים ביו"ש. בג"ץ קיבל את העתירה על שני מאחזים – כמה בתים ביישוב היהודי בחברון ובעמונה. עמונה הייתה שכונה־בת של היישוב עפרה – שכונה לא חוקית כאמור, משום שהקמתה לא לוותה באישורים המתאימים ולפחות חלק ממנה גם הוקם על קרקע פרטית של תושבים פלסטינים; המתנחלים טענו מנגד שהקרקע הייתה בהליכי רכישה.

למרות קבלת העתירה ברמה העקרונית אפשרו שופטי בג"ץ למדינה לדחות את מימוש הפינוי עד חצי שנה לאחר ההינתקות, בקבלם את עמדת המדינה שפינוי תוך כדי תהליך ההינתקות רק יתסיס את הרוחות הסוערות ממילא. בסוף ינואר 2006 הגיע אפוא מועד מימוש ההתחייבות. דווקא ביישוב היהודי בחברון, הידוע באופיו הקיצוני, הגיעו הצדדים לפשרה: המתנחלים פינו בעצמם את הבתים שהעתירה נסבה עליהם לאחר הבטחה ממערכת הביטחון שיוכלו לחזור אליהם בעתיד.

בעמונה היה קשה יותר להשיג פשרה – לאו דווקא בגלל התנגדות עקרונית יותר של הצדדים, אלא משום שלא כמו בחברון שבה דרשה

העתירה את פינוי התושבים אך הותירה את הבתים (שבמקור היו שייכים לתושבים פלסטינים) על עמדם, בעמונה דרשה העתירה (שהתקבלה כאמור בבג"ץ) צעד בלתי הפיך של הריסת הבתים. אין ספק שעל צעד כזה קשה יותר להגיע לפשרה. רק ביום הקודם לפינוי נפגשו ראשי המתנחלים עם ממלא מקום ראש הממשלה אהוד אולמרט והציעו לו פשרה: המתיישבים עצמם יפרקו את הבתים ויעבירו אותם ליישוב האם עפרה, כלומר הרשויות לא יהרסו את הבתים. אולמרט דחה את ההצעה בנימוק שהיועץ המשפטי לממשלה מני מזוז סבור שיש לקיים את ההתחייבות לבג"ץ במועדה. לפיכך ראשי המתיישבים נפגשו עם מזוז, אך גם הוא סירב לפשרה.

בדרך פעולה זו היו המתיישבים נאמנים לטקטיקת ה'הליכה על הסף' שאפיינה אותם לאורך כל המאבק על ההתיישבות: הצבת דרישות מרביות והימנעות מהיסוסים ומפשרות עד הרגע האחרון כמעט, אלא אם מתברר שאין בררה אלא להציע פשרה. לעתים קרובות הטקטיקה הזאת אכן שירתה אותם נאמנה וצמצמה את מרחב הפשרות שינאלצו להסכין עמן; לא כך קרה הפעם. לאחר שאולמרט ומזוז דחו את הפשרה, מיהרו המתיישבים לעתור לבג"ץ בבקשה להורות על יישום הפשרה. השופט התורן בבג"ץ, אליקים רובינשטיין, אמנם אפשר את דחיית ההריסה בכמה שעות עד שתידון בבוקר בהרכב מלא, אולם ההרכב המלא סירב לדחות את ההריסה והורה על קיומה בו ביום.

מן הראוי לציין שהמתנחלים עצמם טענו שדווקא ניסו להיפגש עם אולמרט ועם מזוז במשך כמה שבועות לפני הפינוי ולהעלות לפנייהם הצעות פשרה, אך סורבו ונענו רק ביום שלפני הפינוי.¹⁰² מנגד יש לזכור ששבוע לפני הפינוי המתוכנן שלחו ראשי סיעות הימין בכנסת מכתב לאולמרט (מכתב שהיה ודאי מתואם עם ראשי המתנחלים) ובו דרישה חד-משמעית להימנע מהפינוי, בלי שום ציון של הצעות פשרה.¹⁰³

ייתכן שאילו הודיעה המדינה שהיא מקבלת את הצעת הפשרה של המתנחלים, גם שופטי בג"ץ היו נעתרים להצעה (אם כי אין בכך ביטחון, שכן הפשרה הייתה מנוגדת להתחייבות שהמדינה נתנה לבג"ץ חצי שנה קודם לכן). על כל פנים, נראה שהיה כאן משקל מכריע לאיחור הרב שבו הגישו המתיישבים את הצעתם ולנסיבות הפוליטיות המיוחדות: סביר

102 עינת קורמן (עורכת), **אירועי עמונה: דו"ח מסכם**, ירושלים: הפורום המשפטי למען ארץ ישראל, 2006, עמ' 5.

103 **שם**, עמ' 16-17.

להניח שממלא מקום ראש הממשלה אהוד אולמרט (שנכנס לתפקידו כמה שבועות לפני כן, לאחר התרדמת ששקע בה ראש הממשלה אריאל שרון) לא רצה להיכנע ברגע האחרון להצעת פשרה בשלב שהיה עליו לבסס את סמכותו. ההצעה גם עמדה, כאמור, בניגוד להתחייבות שנתנה הממשלה לבג"ץ. מבחינה זו יש צדק מסוים בטענה שטענו כלפיו לאחר מכן כאילו שיקולים פוליטיים, של הצורך בביסוס סמכותו, מילאו תפקיד בדחיית הפשרה. אבל הטענה הזו אינה כנה לגמרי, שכן גם המתנחלים יכלו להכיר במצוקתו הפוליטית הגליטימית ולהציע את הצעת הפשרה שלהם מוקדם יותר, וממילא גם באופן מכובד יותר, ואולי היו נענים, כשם שיזמת הפשרה בחברון נענתה.

אבל דחיית הפשרה כשלעצמה לא הייתה מספקת ליצירת העימות הקשה שהתחולל בשטח, אלמלא באו אליו שני הצדדים 'מחוממים'. צעירי הימין ביטאו רצון 'למחוק את חרפת גוש קטיף' ואת מה שהיה בעיניהם פינוי קל מדי שעלול לשמש 'תקדים מסוכן'. ואילו מערכת הביטחון, מודעת להתגברות המגמות האלימות בקרב צעירי הימין, החליטה גם היא על מדיניות נוקשה יותר מ'הנחישות והרגישות' שהפגינה בגוש קטיף. כשבוע לפני הפינוי בעמונה קבע שר הביטחון דאז, שאול מופז, בהופעה לפני חיילי חטיבת יהודה שהיו אמורים להשתתף בפינוי, כי 'יש לפעול באפס סובלנות אל מול מתפרעים ורעולי פנים יהודים'.¹⁰⁴

כך הוכשרה הקרקע לעימות, והוא לא בושש לבוא: עוד בטרם עלות השחר של 1 בפברואר, בטרם נודע לכוחות הביטחון צו העיכוב של השופט רובינשטיין, הם דהרו על סוסים במעלה הגבעה המובילה למאחז.¹⁰⁵ הצעירים שהתבצרו בבתים יידו עליהם מאות אבנים וכמה מהשוטרים נפצעו. כשנודע למפקד הכוח על צו הביניים, הוא עצר את אנשיו. אולם לפחות לפי התרשמות כתבי 'הארץ' שנכחו במקום, הפסקה כפויה זו סחטה את עצבי השוטרים עוד יותר ו'תרמה' להסלמת תגובתם דווקא.

כשהתקבלה ההחלטה הסופית של בג"ץ לאשר את ההריסה הוסלמה האלימות. השוטרים הסתערו שוב על הבתים, ומתוך הבתים הושלכו בלוקים, ברזלים ואבנים. גם השוטרים הגיבו בברוטליות והחלו להכות

104 עמית סגל, גלי צה"ל, 24 בינואר 2006. שם, עמ' 15.

105 כל תיאורי האירוע בעמונה (אלא אם צוין במפורש אחרת) לקוחים מהדיווח של נדב שרגאי ועמוס הראל, 'הכל הסכימו: זה היה גרוע מההתנתקות', **הארץ**, 2 בפברואר 2006.

כל מי שנקרה בדרכם, גם מפגינים לא אלימים. כמה מאות אנשים נפצעו בעימות הזה, רובם צעירים שספגו חבלות קשות, אך גם כמה שוטרים. בפצועים היו גם חברי הכנסת אפי איתם ואריה אלדד. העימות הזה נחשב לעימות הקשה ביותר שהתחולל מעולם בין כוחות הביטחון למתנחלים. הפינוי עצמו לא נמנע בסופו של דבר, ותשעת הבתים נהרסו כליל.

ועדת חקירה פרלמנטרית לחקר האירועים הוקמה בתוך ימים אחדים (מדובר בימי בחירות, מה שתרם מן הסתם עוד יותר לליבויה האשמות ההדדיות ולזירוז החקירה). לוועדה הגיעו עדויות קשות לא רק על מכות, אלא גם על אלימות מילולית קשה (ובכלל זה קללות ואיומים בעלי אופי מיני בוטה) מצד השוטרים, הימנעות מענידת תגי זיהוי כמתחייב מפקודות המשטרה, שימוש מוגזם בסוסים ועוד. הוועדה אכן ביקרה בדוח שלה את התנהלות מפקדי המשטרה והצבא ואת התנהלות השרים הממונים על שתי המערכות (שר הביטחון שאול מופז והשר לביטחון פנים גדעון עזרא) על שלא התערבו במהלך האירוע כדי לצמצם את מספר הנפגעים. מנגד, חברי הוועדה קבעו שהתרשמו 'באורח קשה' מהאלימות שהפעילו חלק מהמפגינים כלפי כוחות הביטחון. באשר להצעת הפשרה שהייתה אמורה למנוע את העימות, הוועדה קבעה מסקנה 'מאוזנת': לדעתה ההצעה הוגשה בתום לב, אך גם הממשלה שקלה אותה בתום לב, ו'החלטת הממשלה לדחות את הפשרה הייתה סבירה'.¹⁰⁶

גם השיח הציבורי על אירועי עמונה נטה לביקורת חריפה כלפי שני הצדדים: המתנחלים גונו, כרגיל, על האלימות שהפגינו, אבל הפעם אלימות המשטרה הייתה כל כך קשה, שגם היא ספגה ביקורת ציבורית קשה – כולל מקרב אנשי שמאל (בעצומה של אנשי שמאל, רובם אנשי שמאל דתיים, הם מחו נגד אלימות המשטרה. העצומה פורסמה כמה ימים לאחר האירוע).

אירועי עמונה ביטאו גם שתי מגמות חדשות ומשמעותיות בפעילות המתיישבים במצבי פינוי: מצד אחד האירועים ביטאו את נחישותן של קבוצות צעירים מיליטנטיות המתנגדות לפינוי להיאבק נגדו גם באמצעים אלימים. מצד אחר הם ביטאו את משבר המנהיגות (פוליטית ודתית גם יחד) המונע ממנה להציב סכר כנגד המגמה המיליטנטית. אדרבה, הצעירים המיליטנטים שבלטו בעמונה ביטאו מסר מיליטנטי כלפי מועצת יש"ע

106 לפרטים על דוח הוועדה ראו גדעון אלון, 'ועדת עמונה: לא נעשה די למניעת הפציעות הרבות', **הארץ**, 22 במרס 2006.

(שכונתה בפייהם 'מועצת רשעי') לא פחות מכלפי המדינה וכוחות הביטחון. גם רבני הציונות הדתית היו גורם חסר רלוונטיות בעמונה; לאיש מהם, כולל 'הקיצונים' יותר, לא הייתה השפעה ממשית על הצעירים, ואלה התנהגו באופן מיליטנטי או מרוסן לפי החלטתם שלהם, ללא הקוונה. במבט לאחור הסבירו כמה מראשי המתיישבים את אירועי עמונה ברצונם של הצעירים 'להשיב את כבודם' האבוד שיחולל בהינתקות – הן בעצם העובדה שנכשלו במאבק הן בתחושה שההנהגה ריסנה את מאבקם יתר על המידה ועל כן לא נאבקו די; אלמלא הריסון המוגזם אולי היו מצליחים לסכל את ההינתקות.

כדי לחדד את הבנת הטענה, ועם כל הזהירות המתבקשת מהשוואות מסוג זה, דומה שאפשר להשוות את יחסי המתנחלים והחברה הישראלית שבין עצמונה לעמונה (כלומר, בין הפינני הממלכתי של עצמונה בהינתקות לפינני האלים של עמונה) ליחסים שבין ישראל לבין העולם הערבי בתקופה שבין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים. כזכור, מלחמת ששת הימים באה לעולם מתוך תחושת חרדה של החברה הישראלית שהיא עומדת לפני סכנת השמדה. דווקא החרדה הזאת חידדה את הערנות ויצרה מוכנות ותגובת מנע טובות כל כך, עד שישראל הצליחה להביס את מדינות ערב שקראו עליה תיגר. אולם האזור לא שקט עקב כך. הערבים המושפלים רצו דווקא לנקום את עלבונם. מנגד הייתה ישראל שיכורת ניצחון ובטוחה שמדינות ערב לא יעזו לפתוח בסיבוב חדש בטווח הנראה לעין, וכך שקעה באדישות שהקיצה ממנה רק עם מלחמת יום הכיפורים. דווקא מלחמת יום הכיפורים, שהפתיעה את ישראל וגבתה מחיר יקר (2,600 הרוגים), היא שאפשרה למצרים ולסוריה תחושת איזון מדיני-ביטחוני עם ישראל: מצרים כרתה שלום עם ישראל, ובגבול עם סוריה שורר שקט למשך 33 שנים.

האירועים שבין ההינתקות לבין פינני עמונה יצרו כאמור מצב דומה ביחסים שבין החברה הישראלית למתנחלים (עם כל הזהירות המתבקשת מהשוואות בין היחסים עם אויב ליחסים עם בר פלוגתא פוליטי מתוך החברה הישראלית). ישראל טרום ההינתקות חרדה מקריסת המערכת הדמוקרטית. דווקא משום כך היא התכוננה כראוי והצליחה 'להפתיע' את המתנחלים בפינני כוחני, ברור, חד-משמעי, שלא אפשר יכולת ממשית להתנגדות (אגב פירוק רגשי של התנגדות צפויה דווקא באמצעות 'חיבוק'). בניגוד להערכות מוקדמות הושלם הפינני הבסיסי בתוך שישה ימים (!), אבל דווקא ההשפלה שבפינני הקלי מדי יצרה אצל המתנחלים צורך להגיב

וילהשיב את כבודם, כבוד שאמנם הושב במידה מסוימת בעמונה, עם הגילויים המיליטנטיים.

אלא שהשימוש במשל הזה מבהיר גם את ההבדל בין המסקנה המצרית לאחר מלחמת יום הכיפורים (השגת איזון והליכה לפיוס ולשלום) לבין המצב בקרב המתנחלים המיליטנטיים. למצרים היה רצון להכות את ישראל כדי שזו תסכים להחזרת חצי האי סיני, ולו גם ב'מחיר' כריתת הסכם שלום. המכה אכן ניחתה, וגם אם בסופה של המלחמה שינתה ישראל את מאזן הכוחות והשיגה ניצחון מזהיר על המצרים והסורים גם יחד, הרי שעצם המכה של תחילת המלחמה והמחיר שגבתה גרמו לה להיענות לתביעת המצרים.

להבדיל, בין המתנחלים לחברה הישראלית לא התרחש תהליך דומה גם אחרי עמונה. לא החברה הוכתה באירועי עמונה; כמה מאות צעירים דתיים הם שיצאו מהאירועים האלה שבורי גפיים וראש, ובסופו של דבר גם לא הצליחו למנוע את הריסת הבתים. מכאן ש'השבת הכבוד' ו'האיזון' שרצו להשיג לא הושגו, ולכן צפוי שהקבוצות המיליטנטיות יבקשו להמשיך את הקו האלים גם בפינויים עתידיים, בתקווה שהקו האלים יגרום ל'צריבת התודעה' הישראלית שלא להמשיך בדרך הפינויים. עם זאת אי-אפשר להתכחש לאפשרות שהפינוי האלים אכן יצר רתיעה מקבלת החלטות על פינויים נוספים של מאחזים. רוצה לומר: אם תחליט ממשלה כלשהי על פינוי, לא יגרמו לה מאורעות עמונה להיכשל מול המתנחלים, אבל ייתכן שעצם ההתלבטות אם לנקוט צעד כזה תהיה גדולה יותר לאחר עמונה.

מלחמת לבנון השנייה

אם אירועי עמונה ביטאו את התגברות הסמן המקצין בהתנהגות הדתית-לאומית, כי אז מלחמת לבנון השנייה יצרה פוטנציאל דווקא למיתון הרוחות מצד המתיישבים והציונות הדתית כלפי החברה הישראלית, ולהפך.

מצד הציונות הדתית הגורמים למיתון הרוחות הם שניים: המלחמה הוכיחה שהבעיות הקיומיות שהחברה הישראלית עומדת לפנין חמורות לאין ערוך משאלת פינוי יישובים ברצועת עזה או אפילו ביו"ש בכלל. כשהחששות לעצם קיומה של המדינה מתחדדים, או למצער החששות מפני מלחמות שיהיו קשות ממלחמות העבר, ברור שגם טראומת ההיתקנות (שאין לזלזל בממדיה) מתגמדת ומקבלת פרופורציה מינורית יותר.

הגורם השני הוא שהמלחמה גם חשפה את רמות ההתנדבות והמגויסות של רבים וטובים מקרב הציבור החילוני. מקרב 117 החיילים שנהרגו במלחמה, מספר החללים מקרב בני הציונות הדתית היה אמנם גבוה – 12 חיילים – אך לצדם נפלו גם 15 קיבוצניקים, 15 מושבניקים ו-12 עולים מברית המועצות לשעבר (כמה מהם אפילו לא נחשבים יהודים על פי ההלכה). אחד המשברים הקשים שיצרה ההינתקות בקרב הציבור הדתי-לאומי היה התחושה שהם נשארים אחרונים על רכס הציונות והמסירות לאידאלים לאומיים. הנתונים מהמלחמה קעקעו את התחושה הקשה הזאת ויצרו בסיס לחיבור מחודש בין הציונות הדתית לחלקים אחרים באוכלוסייה. גם האווירה הכללית ששררה אחרי המלחמה ובאה לידי ביטוי גם בתקשורת – סוג של חרטה על הרוח הפוסט-ציונית והפוסט אידאליסטית – קירבה את הציונות הדתית מחדש לקונסנזוס הישראלי. כיוון שרצונה של הציונות הדתית להיות חלק מן הזרם המרכזי בחברה עז ממילא, אפשר לומר שמלחמת לבנון סיפקה לה הזדמנות לרדת מן העץ, לחזור בה מ'סטיית התקן' שיצרה ההינתקות ולהתחבר מחדש אל לב החברה. ואמנם, כמה מראשי הציונות הדתית, ובכללם רבנים בעלי עמדות ימניות מובהקות, מיהרו להסיק את המסקנה המתבקשת של חיבוק מחודש לשאר חלקי החברה. הבולט שבהם היה הרב שלמה אבינר (הוא ביטא עמדה דומה לאורך כל השנה שלאחר ההינתקות, אבל אחרי המלחמה היה קולו עז מהרגיל, ודבריו התקבלו בהקשבה רבה יותר). אבינר כתב מאמר נוקב ב'הצופה', ובו הקריאה 'ללכת להר הרצל ולהתנצל בפני הקיבוצניקים שהשמצנו אותם, על דמם שנשפך'.¹⁰⁷

מנגד, המלחמה גרמה גם לרבים בחברה הישראלית לאמץ אל לבם מחדש את הציונות הדתית. ראשית, העובדה שהמלחמה נולדה מתוך התגרויות של חזבאללה משטח ישראל נסוגה ממנו עד הסנטימטר האחרון באופן חד-צדדי, שהצטרפה גם להתנכלויות דומות של החמאס מתוך השטח ברצועת עזה שישראל נסוגה ממנו עד הסנטימטר האחרון, גרמו לדעת הקהל להתנגד שוב לרעיון הנסיגות החד-צדדיות.¹⁰⁸ כך הוסר ממתיישבי יו"ש ומהציונות הדתית כולה האיום של פינוי נוסף קרוב, דבר שאפשר התקרבות ביחסים.

107 שלמה אבינר, 'ענוות לוחמים – אחרות נופלים', **הצופה**, 18 באוגוסט 2006.

108 בסקר שערך העיתון 'הארץ' בראשית נובמבר 2006, רק 9% תמכו בנסיגה חד-צדדית משטחי יו"ש. ראו יוסי ורט, 'סקר "הארץ": מעדיפים את המבקר על אולמרט ואת פייס על פרץ', **הארץ**, 3 בנובמבר 2006.

האווירה הרווחת בשיח הציבורי שלאחר המלחמה, כולל בתקשורת הישמאלנית, הייתה כאמור של חרטה על טיפוח האווירה הפוסט-ציונית והפוסט-אידיאליסטית של העשורים האחרונים. בני הציונות הדתית לא זנחו את הציונות והאידיאליזם גם בשנים האלה, והם הועלו על נס. במיוחד זכו למחמאות אנשי ההתיישבות ביו"ש, מפני שחרף זעמם על הממשלה ועל ההיתקנות היו בחוד החנית של כל היחידות הלוחמות, כפי שהדברים באו לידי ביטוי כואב גם במצבת ההרוגים: שישה הרוגים מבני היישובים הדתיים ביו"ש, שלושה מהם מיישוב אחד (עלי) ועוד כמה הרוגים מבוגרי המכינות הקדם-צבאיות הדתיות, ובמיוחד זו שבעלי. בעיקר בלט סיפורו של רס"ן רועי קליין, שנהרג כאשר נשכב על רימון כדי למנוע את הפגיעה בחבריו לצוות. מעשה הגבורה שלו עורר את הדיהם של מעשי גבורה דומים, כמו זה של טוראי נתן אלבז מראשית ימי המדינה (שזכה בשעתו לשיר הוקרה של נתן אלתרמן), ימים שהחברה הישראלית רצתה מאוד להתרפק עליהם בעקבות המלחמה.

ל'ברית' המחודשת עם הציונות הדתית, ובייחוד עם המתנחלים, היו שתי תוצאות מידיות. עוד בימי המלחמה כשל ראש הממשלה אולמרט בלשונו ואמר ש'המלחמה תסייע לגיבוש ההתכנסות' (הכינוי שהעניק לתכנית הנסיגה החד-צדדית מיו"ש). האמירה עוררה זעם ופורשה כניצול פוליטי של המלחמה לטובת אכיפת תכנית שנויה במחלוקת שתפגע ישירות ברבים מהלוחמים המסורים יותר. בשיח הציבורי בכלל, ולא רק בחוגי הציונות הדתית, רווחה התחושה שמדובר באמירה פסולה, מה גם שבעקבות המלחמה נטתה דעת הקהל להתנגד לעוד פינוי חד-צדדי.

גם אחרי המלחמה היו מי שביטאו התנגדות לא רק לתבונה המדינית שבנסיגה חד-צדדית נוספת אלא גם לעצם הרעיון של עקירת יישובים נוספת, עם או בלי הסכם. הבולט במבטאי קו זה היה העיתונאי דן מרגלית, פובליציסט בכיר ובעבר ידיד אישי קרוב של ראש הממשלה אולמרט. מרגלית כתב ב'מעריב': 'לא אתן עוד את ידי ועטי לגרש "אחים כתומים".'¹⁰⁹

נכון שהיו גם אחרים. היו למשל מי שגילו התנגדות לתנועת המחאה שקמה נגד הממשלה בעקבות המלחמה והכשלים שהתגלו בה, בעיקר מהנימוק שהכתומים הם הבולטים בתנועה זו, והיא עלולה לשמש מצע לחזרת הימין לשלטון. אולם קולות אלה היו משניים יחסית, וגם

109 דן מרגלית, 'הרע במיעוטו', מעריב, 15 בספטמבר 2006.

פובליציסטים אחרים מהשמאל ביקרו אותם.¹¹⁰ דומה שהקול הדומיננטי היה בכל זאת הקו שחיבק את המתיישבים, ולא הקול שיצא נגדם.

סיכום

אירועי עמונה ליבו כאמור את הפן המקצין בעמדת המתיישבים כלפי הממשלה והחברה, ומלחמת לבנון יצרה כנראה אפקט הפוך – של התקרבות מחודשת. לכן קשה להעריך איזו משתי ההשפעות תהיה דומיננטית יותר. מלחמת לבנון היא אירוע גדול ומשמעותי יותר מעמונה, מה גם שהציונות הדתית נוטה מטבעה להיות חלק מהחברה. לפיכך נראה שלמלחמה תהיה השפעה גדולה יותר על השכבות הרחבות של הציונות הדתית בנקיטת קו ממלכתי וממותן גם בעימות עתידי (כל עוד עימות כזה יתרחש בתוך זמן קצר יחסית, כאשר לקחי המלחמה עוד טריים בזיכרון). עם זה נראה שתהליך התרחקותן של הקבוצות המיליטנטיות מהזדהות עם המדינה הוא תהליך משמעותי ביותר. יתר על כן, ההינתקות שימשה רק מאיץ לתהליך הניכור הזה, אבל הוא ניזון מתהליכים ארוכי טווח של אופי היחסים בין הציונות הדתית לבין האליטה הליברלית בישראל, עד שגם ההשפעות הממתנות לכאורה של המלחמה לא ישנו אותו במידה משמעותית.

למעשה, כפי שכבר נאמר בפרק הקודם, נראה שההינתקות והאירועים שאחריה חידדו בעיקר את ההבדלים שבין הקבוצות בתוך הציונות הדתית – בין הרוב המודרני, שיש לו גם נטייה בורגנית ברורה ושאינו רוצה להתנתק מכלל החברה, לבין האגף התורני או החרד"לי, שההינתקות רק חיזקה את ביקורתו כלפי הרוב החילוני וממילא את רצונו להתבדל מהחילוניות וילהתגברי עליה בעתיד. שתי תגובות היסוד האלה מתקיימות גם לאחר אירועי עמונה ומלחמת לבנון השנייה. מכאן אפשר לגזור שכל המסקנות המעשיות שתוארו בפרקים הקודמים ויסוכם בפרק שלפנינו עדיין תקפות גם אחרי אירועי השנה האחרונה.

110 לילי גלילי, 'שקט עכשיו, שלום אחר כך', **הארץ**, 6 בספטמבר 2006.

סיכום ההמלצות

המלצות לממשלה

1. ככלל, בלי להתייחס למשמעות המדינית של הסוגיה, ברור שפינוי יישובים טומן בחובו החרפה קשה של היחסים הפנימיים בתוך החברה הישראלית. לפיכך יש להיזהר מלראות בפינוי יישובים רחב את כיוון הפעולה הראשוני, ויש למצות קודם פתרונות מדיניים הכוללים מתן אפשרות למתיישבים להישאר במקומם. אם המערכת הפוליטית תגיע למסקנה שיש הכרח בפינוי, יש לצמצם ככל האפשר את היקפו.

2. ההכרעה על פינוי צריכה להיעשות בדרך שתעניק לה את מרב הלגיטימציה הלאומית, כך שלא יהיה חשד למניפולציה פוליטית. משום כך יש הצדקה לקביעת 'רוב מיוחד' להצבעה בכנסת על פינוי יישובים: רוב מיוחד (לא גדול מדי) של חברי כנסת, או לכל הפחות רוב של חברי הכנסת (61 חברי כנסת, ולא כל רוב מזדמן). אם הפינוי סותר התחייבות מפורשת שניתנה לפני הבחירות, מן הראוי להחזיר את ההכרעה לעם באמצעות משאל עם או בחירות מיוחדות.

3. דרך הפיצוי המועדפת למפונים צריכה להיות הקמת דיור קהילתי חלופי, ולא פיצוי כספי. אם נגזר על אנשים לעבור טראומה אישית וערכית קשה, מן הראוי שהממשלה תפעל לצמצמה ככל האפשר לפחות בכך שגם תבנה מחדש את הקהילות היקרות ללבם וגם תאפשר להם שיקום בקהילה תומכת.

4. לוח הזמנים לפינוי צריך להיות ממושך בהרבה מזה שניתן להינתקות, ועליו להביא בחשבון את הצורך להקים יישובים חלופיים (לפחות זמניים), כדי שהמפונים לא יגורו חודשים ארוכים בבתי מלון. על לוח זמנים כזה לכלול גם את הצורך להיערך לסידורי תעסוקה וחינוך חלופיים.

5. את 'עקרון הרציפות' (החיים צריכים להימשך ככל האפשר באותה המסגרת שהתקיימה לפני הפינוי) צריך לממש לא רק בהקמת קהילות חלופיות, אלא גם בזהות כוח האדם המטפל במפונים. לפיכך רצוי שעיקר נטל הטיפול ייפול על כתפיהם של בני הקהילות המפונות עצמן או של אנשי הציונות הדתית המכירים מקרוב את עולמם. מינהלת פינוי צריכה להיות גורם מארגן ומממן, ולא בהכרח גורם המטפל באנשים במישרין

וודאי לא בתחום השיקום הנפשי והרגשי, שכן המינהלת תהיה מזוהה עם הממשלה המפנה). לשם כך רצוי שמסגרות כגון מועצה אזורית, מזכירי יישובים, רבני יישובים, עובדי רווחה וכדומה ימשיכו לפעול גם לאחר הפינוי ויקבלו מהמדינה מימון לשם כך.

6. מינהלת הפינוי העתידית תצטרך לקבל הרבה יותר משאבים, ובעיקר סמכויות, ממה שקיבלה מינהלת סל"ע. יש להבטיח (אם נדרש גם באמצעות חקיקה מתאימה) שהמינהלת תוכל לקבל בעצמה את כל ההחלטות הרלוונטיות ולא תזדקק לאין ספור אישורים של משרדי הממשלה, חשביהם ויועציהם המשפטיים. כדי לייעל ולרז את הפעילות יש ליחד את המינהלת מכלל פעילות הממשלה, ולא לחייבה לקבל אישור של החשב הכללי על כל הוצאה.

7. יש לתקן בהקדם את היחורים שהתגלו בחוק פינוי-פיצוי הנוכחי (זה שהוכן לקראת תכנית ההינתקות) ולפעול במרץ לשיפור מצבם של מפוני תכנית ההינתקות. מנסחי חוק פינוי-פיצוי עתידי יצטרכו ללמוד את לקחי החוק הנוכחי ולתקן מראש את ליקוייו. כמו כן יש לקבוע בעתיד מנגנון מעקב שיאפשר לבחון בזמן אמת ליקויים בנוסח החוק וביישומו ולתקנם בתוך זמן קצר.

8. יש להעדיף פינוי באמצעות שוטרים ולא באמצעות חיילי צה"ל (ולו גם בעזרת גיוס מיוחד, אד-הוק, למשטרה). בכל מקרה ראוי שמעגל הפינוי הישיר יהיה מורכב משוטרים ושהחיילים יתפקדו במעגלים חיצוניים יותר.

9. אחת הסיבות העיקריות לזעם שהופנה כלפי הפינוי, מעבר לפינוי עצמו, היא החשש של רבים בציונות הדתית ובחברה הישראלית בכלל שהפינוי הוא רק נדבך בתהליך התפרקותה של ישראל מזהותה היהודית והציונית. משום כך חשוב שייעשו בהקדם כמה צעדים מאזנים – בוני אמון – לחיזוק זהותה היהודית של ישראל, ובהם למשל: חקיקת חוק יסוד המגדיר במפורש את ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית וקובע את המשמעויות המעשיות להגדרת זהות זו וכן צמצום היקפי המסחר בשבת ושאר חילולי שבת בפרהסיה. יודגש כי צעדים אלה נותנים מענה לחשש של הציבור הדתי מאבדן דמותה היהודית של המדינה, והם נכונים וחשובים בכל מקרה, אבל נקלטתם בד בבד עם תהליכי פינוי היא מסר חשוב להרגעת החששות שמא פינוי משמעו צעד מרכזי בתהליך ההתפרקות היהודית-ציונית.

המלצות למתיישבים ולציונות הדתית

1. רצוי שחברי קבוצות אלה יראו נכונות לשיתוף פעולה עם רשויות המדינה בתהליך הבטחת שיקומם של המפונים, לצד (ולא במקום) מאבק פוליטי לגיטימי בפינוי עצמו.

2. המאבק הפוליטי נגד הפינוי ינוהל רק במסגרת כללי המשחק הדמוקרטיים המקובלים. יש לתבוע התנגדות לא רק לאלימות אלא גם לסירוב פקודה ולאיומים ליסיכול פסיבי של הפינוי באמצעות גיוס רבבות שימנעו אותו בגופם.

3. מומלץ לעשות מאמץ מכוון ליצור הנהגה מקובלת על ציבור המתיישבים, שתהיה מסוגלת לאכוף את מרותה בימי רגיעה וביימי פקודה גם יחד. ראוי שכל הנהגה – פוליטית או דתית – תשתדל להרחיב את מוטת שליטתה באמצעות דיאלוג מתמיד עם ההנהגות המקומיות גם כלפי הגופים הקיצוניים – שמטבעם אינם כלל-ארציים אלא מקומיים – ובמידת הצורך גם תשתפם בהנהגה ובהכרעות (בתנאי שלא יתנו את ההשתתפות בזכות וטו על ההכרעות).

4. האגפים המתונים מבחינה פוליטית ודתית בציונות הדתית צריכים להתגבר על המיאוס שאחז בהם מן הציבוריות הדתית 'המגזרית' וליצור מערכות מאורגנות משלהם (בעיקר במערכת הפוליטית ובמערכת החינוך) כדי שאלה תשמשנה חלופה לדומיננטיות הנוכחית של האגף החרד"לי.

פרסומי המכון הישראלי לדמוקרטיה בנושא חברה

- אחרי רבים – להטות?**, מחקר מדיניות 67, יאיר שלג, 2006.
אמנת גביזון-מדן: עיקרים ועקרונות, יואב ארציאלי, 2003 (בשיתוף עם קרן אביחי) (קיים גם ברוסית ובאנגלית).
- בין הסכמה למחלוקת: דמוקרטיה, ביטחון ושלוש בתודעה הישראלית**, יוחנן פרס, אפרים יער-יוכטמן, 1998.
- גברים בשחור: מסע אל נבכי הפוליטיקה הישראלית – גברים חרדים בתנועת הליכוד**, מחקר מדיניות 66, יוחאי חקק, בהנחיית תמר רפופרט ואביעזר רביצקי, 2006.
- דגמים של שיתוף אזרחים**, נייר עמדה 26*, אפרת וקסמן, דנה בלאנדר, בהנחיית אשר אריאן, 2002.
- האומנם מדינת כבוד האדם?**, נייר עמדה 40, אלוף הראבן, 2003.
- הדמוקרטיה בישראל: דוח מעקב 2003**, פרויקט מדד הדמוקרטיה (מצורף תקליטור), אשר אריאן, דוד נחמיאס, דורון נבות, דניאל שני, 2003.
- הדמוקרטיה הישראלית במבחן השעה, כנס הנשיא 2003**, דברי ימי עיון, 2003.
- החווה בין צה"ל לחברה הישראלית: שירות החובה**, ברוך נבו, יעל שור, 2002.
- המדיניות הציבורית בישראל**, דוד נחמיאס, גילה מנחם (עורכים), 1999.
- המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים בישיע (מהדורה מעודכנת הכוללת רב-שיח בנושא פינוי יישובים בישיע)**, נייר עמדה 42, יאיר שלג, 2004.
- המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים בישיע: הניתקות 2005 כמקרה מבחן**, מחקר מדיניות 72, יאיר שלג, 2007.
- השסע היהודי-ערבי בישראל: מקראה**, רות גביזון, דפנה הקר (עורכות), 2000.
- השתלבות קבוצות 'פריפריה' בחברה ופוליטיקה בעידן שלום: א. החרדים בישראל**, נייר עמדה 9, קרן מיכאל, גד ברזילי, 1998.
- זכויות חברתיות בחוקה ומדיניות כלכלית**, נייר עמדה 49, אבי בן בסט, מומי דהן, 2004.

* מחקרי המדיניות נקראו בעבר ניירות עמדה.

- יהודים שלא כהלכה: על סוגיית העולים הלא-יהודים בישראל**, נייר עמדה 51, יאיר שלג, 2004.
- כבוד האדם בצה"ל**, ברוך נבו, יעל שור, 2001.
- כל העם צבא? שירות המילואים בישראל**, ברוך נבו, יעל שור, 2002.
- ליד ערש המשפט: ספר חיים צדוק**, רוון חריס (עורך), 2002.
- מדד הדמוקרטיה הישראלית 2003**, אשר אריאן, דוד נחמיאס, דורון נבות, דניאל שני, 2003 (קיים גם באנגלית).
- מדד הדמוקרטיה הישראלית 2004**, כולל סקר עמדות הנוער, אשר אריאן, פזית בן-נון, שלומית ברנע, 2004 (קיים גם באנגלית ובערבית).
- מדד הדמוקרטיה הישראלית 2005**, לציון עשור לרצח ראש הממשלה **יצחק רבין ז"ל**, אשר אריאן, פזית בן-נון, שלומית ברנע, רפאל ונטורה, מיכל שמיר, 2005 (קיים גם באנגלית ובערבית).
- מדד הדמוקרטיה הישראלית 2006: תמורות במערך המפלגות בישראל – התפוררות או היערכות מחדש?**, אשר אריאן, ניר אטמור, יעל הדר, 2006 (קיים גם באנגלית).
- מדד הדמוקרטיה הישראלית 2007: לכידות בחברה שסועה**, אשר אריאן, ניר אטמור, יעל הדר, 2007.
- נשים בצה"ל**, פרויקט צבא-חברה, ברוך נבו, יעל שור, 2001 (קיים גם באנגלית).
- סוד הכוח: מועצת יש"ע ומאבקיה בגדר ההפרדה ובתכנית ההתנתקות**, נייר עמדה 61, ענת רוט, בהנחיית אשר אריאן, 2005.
- שאלה של כבוד: כבוד האדם כערך מוסרי עליון בחברה המודרנית**,** יוסי דוד (עורך), 2005 (בשיתוף עם הוצאת מאגנס).
- שבת אחים: יחסי חילונים-דתיים – עמדות, הצעות, אמנות**, אורי דרומי (עורך), 2005.
- של מי הארץ הזאת? מסע לניסוח אמנה יהודית-ערבית בישראל**, עוזי בנימין (עורך), 2006.
- שלטון החוק בחברה מקוטבת: היבטים משפטיים, חברתיים ותרבותיים**, דברי יום עיון, איל ינון (עורך), 1999.

** לניתוח מושגי הכבוד של החברה הישראלית ושיטת משפטה ראו ספרה של ד"ר אורית קמיר, בהוצאת כרמל, **שאלה של כבוד: ישראליות וכבוד האדם**, זוכה פרס יונתן שפירא לחקר ישראל.

- תרבות דמוקרטית, כרך 4-5: צבא וחברה בישראל**, אבי שגיא, ידידיה צ' שטרן (עורכים), סטיוארט א' כהן (עורך אורח), 2001 (בשיתוף עם הוצאת אוניברסיטת בר-אילן).
- תרבות דמוקרטית, כרך 6**, אבי שגיא, ידידיה צ' שטרן (עורכים), 2002 (בשיתוף עם הוצאת אוניברסיטת בר-אילן).
- תרבות דמוקרטית, כרך 7**, אבי שגיא, ידידיה צ' שטרן (עורכים), 2003 (בשיתוף עם הוצאת אוניברסיטת בר-אילן).
- תרבות דמוקרטית, כרך 8**, אבי שגיא, ידידיה צ' שטרן (עורכים), 2004 (בשיתוף עם הוצאת אוניברסיטת בר-אילן).
- תרבות דמוקרטית, כרך 9**, אבי שגיא, ידידיה צ' שטרן (עורכים), 2005 (בשיתוף עם הוצאת אוניברסיטת בר-אילן).
- תרבות דמוקרטית, כרך 10: מגדר וחברה בישראל**, אבי שגיא, ידידיה צ' שטרן (עורכים), טובה כהן, רות הלפרין-קדרי (עורכות אורחות), 2006 (בשיתוף עם הוצאת אוניברסיטת בר-אילן).

مختصر

المغزى السياسي والاجتماعي لإخلاء البلدات بالضفة
الغربية وقطاع غزة

فك الارتباط 2005 كحالة اختبار

يأير شلج

في صيف 2005 واجه المجتمع الإسرائيلي المتميز بالصراعات الخارجية الصعبة، إحدى الحواجز الداخلية الصعبة والمهمة بتاريخه - وهي عملية إخلاء 8,500 إسرائيلي و 21 بلدة في قطاع غزة وشمال السامرة. بالطبع، هذا الاجراء ادى إلى صدمة كبيرة وخاصة لدى هؤلاء الذين تم إخلائهم، أصدقائهم ومؤيديهم الإيديولوجيين. تميز هذا الإجراء بثلاثة أنواع من الانهيار: انهيار إيديولوجي - بالإيمان بحق وحاجة إسرائيل للاستمرار بالسيطرة على المناطق التي تم إخلائها: انهيار شخصي - البيت الشخصي الذي دمر، بعد إن استثمر فيه العمل والحب الكثير ولسنوات عديدة؛ ودمار أو على الأقل ضربة قاسية، للجماعات التي تم إخلائها.

اندلع الغضب المتوقع على الإخلاء بصورة ظاهرية وأنتج العديد من الأسئلة المعقدة بالنسبة للمجتمع الذي تم إخلائه: ما هي الطريق الديمقراطية الشرعية لحسم هذه خطوة من هذا النوع، وذلك عندما تكون بالخلفية ادعاءات بان خطوة من هذا النوع هي خطوة غير شرعية من حيث جوهرها وذلك لأنها تؤدي إلى المساس الخطير والغير فوري بحق الإنسان ببيته وأرضه ولا يمكن تبريرها بأي حال من الأحوال؟ ما هو التعويض المناسب للذين تم إخلائهم وما هي الطريقة المناسبة لإعادة

* ترجمة من العبرية: اشرف ابو زرقعة.

تأهيلهم؟ ما هي الجهة التي يجب إن تكون مسؤولة عن الإخلاء بصورة عملية؟ ما هي الحدود الشرعية للاحتجاج والاعتراض لمثل هذه الخطوة والى أي مدى يجب على سلطات القانون ان تتحلى برباطة الجأش عند اندلاع الاحتجاجات الصعبة؟

يتناول البحث الذي إمامنا كل هذه الأسئلة. ويتم التنويه بصورة فورية بان هذا البحث في السياسة ولا يتطرق إلى السؤال إذا ما يمكن تبرير أو عدم تبرير هذا الإخلاء وذلك بسبب إنه يعتبر المعهد الإسرائيلي للديمقراطية معهدا للأبحاث والغير المنتمي لجهة سياسية معينة. وكل هدفنا فحص الصورة التي يجب على المجتمع التعامل بها مع مثل هكذا إخلاء.

بالإضافة إلى ذلك إنه لم يأتي البحث ليدون بشكل تاريخي قصة خطة فك الارتباط - منذ الإعلان عنها في كانون الأول 2003 على يد رئيس الحكومة حينها اريئيل شارون وحتى تنفيذها مدخل 2005. بحثنا يتناول السؤال الاساسي: كيف من المفترض على المجتمع الإسرائيلي التعامل مع هكذا حالة من مثل هذا النوع التي سببت صدمة كبيرة؟ أيضا تكوين وجهة نظر للبحث نحو توقع المستقبل - واستخلاص العبر من فك ارتباط 2005 وذلك في حالة إذا ما أرادت حكومة إسرائيل إن تقرر في المستقبل إخلاء بلدات إضافية. من هذا النوع، البحث الحالي هو استمرارية لبحث سابق والذي نشر بواسطة المعهد الإسرائيلي للديمقراطية وذلك قبل الإعلان عن خطة فك الارتباط بشهرين.¹

كما يبدو إذن، كان هذا بحث اساسي في التطرق إلى مسائل نظرية. يهدف هذا البحث الذي إمامنا في استخدام الحدث الواقعي لفك الارتباط في 2005 من اجل العودة واستخلاص العبر منه للمسألة الاساسية: ما هو المغزى السياسي والاجتماعي لإخلاء البلدات بالضفة الغربية وقطاع

1 يأير شالغ، المغزى السياسي والاجتماعي لإخلاء البلدات بالضفة الغربية وقطاع غزة، مذكرة مواقف 42، القدس: المعهد الإسرائيلي للديمقراطية، 2003.

غزة؟ ولذلك تم الحفاظ على عنوان البحث منذ عام 2003، وتم وضع العنوان الثانوي بجانبه: "فك الارتباط 2005 كحالة اختبار".

لهذا السبب، لم يتم ترتيب فصول البحث على شكل تسلسل تاريخي إلا وفق ترتيب موضوعي وذلك وفق المسائل التي انبثقت عقب فك الارتباط 2005، وذلك في محاولة دراستها بعمق واستخلاص العبر للمستقبل. هذه المسائل هي: ميزة وإطار قبول الحسم على الإخلاء: النقاش على صورة التعويض (حجمه وهل يعطى بشكل مالي أو بشكل منح أسكان بديل): تدخل الجيش بعملية إخلاء المدنيين وخصوصاً أنه في إسرائيل يتحدث عن جيش شعبي والذي يكون فيه التجنيد إجبارياً والذي يسري على معارضي فك الارتباط: صورة عمليات الاحتجاج لمعارضى الإخلاء ونظرة جهات فرض القانون على عملها: حالة الذين يتم إخلائهم بعد سنتين من الإخلاء وفحص مسيرة التأهيل بصورة عامة: تأثير الإخلاء على أوساط إسرائيلية مختلفة: جمهور المستوطنين المتدينين "الحريديم" في السامرة الذين قد يتم إخلائهم في المستقبل، الصهيونيين المتدينين، وهم بالاساس الذين تم إخلائهم والذين شكوا غالبية المعارضين على فك الارتباط، وأخيراً المجتمع الإسرائيلي، من حيث أنه بالزمن الذي مر منذ فك الارتباط، مر على المجتمع الإسرائيلي حادثين اثنين والذين هم بمثابة صدمة كبيرة وهما مرتبطين بالعلاقات بين الصهيونيين المتدينين وبين عامة المجتمع - المواجهة في "عمونة" في شباط 2006 وحرب لبنان الثانية في تموز في نفس السنة - وقد تم أيضاً فحص تأثير هاذين الحادثين على الظواهر التي تم كشفها عقب فك الارتباط.

يركز البحث على التمييز بشأن الحالة الصعبة للذين تم إخلائهم بمرور عامين على إخلائهم. ويفصل التنوعات الجديدة في النظرة للدولة ومؤسساتها لدى تيارات دينية صهيونية مختلفة - تلك التي تستمر بالتشبث بالقدسية الدينية للدولة، وتلك التي تفرق بين الدولة (التي يحافظ على قيمتها في اعينهم) وبين التزام الطاعة للحكومة، وتلك التي أدت لها خطة فك الارتباط إلى نظرة استهجان للدولة ونظرة تعتمد على المفهوم

الواضح لفترة ما بعد الصهيونية. التقييم عقب البحث إنه قد تبين حدوث تغييرات إيديولوجية لدى الأوساط التوراتية المتدينة والتي كان ردها ردا دينيا ولكن ليس بالذات أدى إلى أزمة. أيضا يشير إلى مستوى التغيير وحتى الاحتجاج ضد الدولة وحيويته. بمقابل هذا، على ما يبدو أنتج أزمة مهمة أكثر وذلك بالذات لدى العديد من الصهيوينيين المتدينين البرجوازيين الذين لا يصيغون عالمهم وفق صياغة عقائدية دينية. ولا يوجد لديهم سرد إيديولوجي بديل للسرد الصهيوني، ولكنهم يشعرون بان الصهيونية في خطر وأحيانا يشعرون بأنهم قد تم خيانتهم على المستوى الاجتماعي على أيدي زملائهم العلمانيين. ولذلك، هناك إشارة إلى انخفاض الحافزية للتطوع والإسهام القومي لدى هذا الجمهور حتى ولو أنها لا تصاحب إعلان عقائدي ديني مبدئي على التغيير لنظرتة للدولة.

هذه هي التوصيات الأساسية لهذا البحث:

- بصورة عامة يجب تجنب الاخلاء الواسع وبالمقابل يجب إيجاد الحلول السياسية بما فيه منح فرصة البقاء للمستوطنين ببلداتهم وحتى ولو كان في إطار السيادة الفلسطينية. بشكل بديل، يجب تقليص أقل عدد من الذين يتم إخلائهم.
- يجب إقرار "أغلبية خاصة" في عملية التصويت في الكنيست على إخلاء البلدات وذلك على الأقل غالبية أعضاء الكنيست.
- يجب إن اعطاء الافضلية في التعويض على إقامة سكن جماهيري بديل وليس بتعويض مالي.
- يجب إن تكون المواعيد الزمنية للإخلاء منتظمة بشكل كافي حتى تؤخذ بعين الاعتبار إقامة بلدات بديلة للذين يتم إخلائهم (على الأقل بلدات مؤقتة).
- يجب تأهيل الذين يتم إخلائهم بواسطة المجموعة التي تم إخلائها أو أشخاص قريبين منهم وبالعالم الأخلاقي وليس بواسطة "مهنيين" خارجيين حتى ولو كانوا جيدين ويملكون الحوافز.

- يجب إعطاء الموارد والصلاحيات ذات الطابع الاستقلالي لهيئة إدارية للإخلاء المستقبلي, بحيث لا تكون مرتبطة بمكاتب الحكومة والبيروقراطية المقبولة فيها.
- يجب تفضيل الإخلاء بواسطة جهاز الشرطة وليس بواسطة جنود جيش الدفاع الإسرائيلي.
- يجب تنمية الاستعداد للتعاون عند الأشخاص الذين يتم إخلائهم مع سلطات الدولة بمسيرة تأهيلهم وفي نفس الوقت يجب تمكين تحقيق حقهم للكفاح السياسي الشرعي ضد الإخلاء نفسه.
- يجب بذل جهد لبناء قيادة عامة لدى جمهور المستوطنين والذين يتم إخلائهم لكي يتم استخدامها كعنوان واحد للحوار مع السلطات. بنفس الوقت يجب على القيادة بذل قصارى جهدها بنشر سيطرتها على كافة معارضي الإخلاء, بما في ذلك المتطرفين منهم, بواسطة حوار مستمر مع كافة المجموعات.

**The Political and Social Ramifications
of Evacuating Settlements
in Judea, Samaria, and the Gaza Strip
Disengagement 2005 as a Test Case**

Yair Sheleg

POLICY PAPER **72**

Jerusalem, August 2007

The Israel Democracy Institute

Language Editor (Hebrew): Tami Eylon Ortal
Series and Cover Design: Ron Haran
Layout: Art Plus, Jerusalem
Printed by Art Plus, Jerusalem

ISBN 965-519-036-6

No portion of this book may be reproduced, copied, photographed, recorded, translated, stored in a database, broadcast, or transmitted in any form or by any means, electronic, optic, mechanical, or otherwise. Commercial use in any form of the material contained in this book without the express permission in writing of the publisher is strictly forbidden.

The Israel Democracy Institute's books and policy papers may be ordered from:

Tel: (972) 02-5300800, 1-800-20-2222; Fax: (972) 02-5300867

orders@idi.org.il

website: www.idi.org.il

The Israel Democracy Institute, P.O.B. 4482, Jerusalem 91044

© Copyright by The Israel Democracy Institute

Printed in Israel 2007

All policy papers and one chapter of each book are now available for free download at www.idi.org.il.

The statements published in the policy papers do not necessarily reflect the position of the Israel Democracy Institute.

Summary

The Political and Social Ramifications of Evacuating Settlements in Judea, Samaria, and the Gaza Strip Disengagement 2005 as a Test Case

Yair Sheleg

In the summer of 2005, Israeli society, no stranger to tough external conflicts, was faced with one of the most significant internal predicaments in its history – the evacuation of 8,500 Israelis from 21 settlements in the Gaza Strip and Northern Samaria. This was, of course, a traumatic occurrence, first and foremost for the evacuees themselves, but also for their friends and ideological supporters, in that it combined three forms of *hurban* (destruction): ideological destruction, of the faith in Israel's need and right to maintain its hold over the evacuated areas; personal destruction, of the individual homes reduced to rubble after the many years of love and toil invested in them; and destruction, or at least a mortal blow, to the evacuated communities.

An outpouring of anger erupted over the anticipated evacuation, inevitably giving rise to a mass of questions for the evacuating society as well: what is the legitimate, democratic method of deciding on such a far-reaching measure when it is argued in some quarters that a move of this type is essentially illegitimate, since it constitutes a deadly and disproportionate strike against the right of individuals to their homes and lands, and is unjustified under any circumstances? What is appropriate compensation for the evacuees, and what is the proper way to

* Translated by Karen Gold.

get them back on their feet? Which body should be responsible for handling the evacuation on a practical level? What are the legitimate bounds of protest and opposition to a move of this type, and to what extent are legal authorities expected to tolerate forceful expressions of resistance?

The present study considers all of these questions; however, since the Israel Democracy Institute is an apolitical think tank, this policy paper does not explore the question of whether or not the evacuation was justified. Its sole concern is the way in which Israeli society should deal with an evacuation of this type. Moreover, this study is not intended to offer a chronology of the disengagement plan, from the point when it was first announced in December 2003 by then-Prime Minister Ariel Sharon, to its implementation in August 2005. Rather, it is concerned with the basic question of how Israeli society should approach such a traumatic step. The study also looks to the future, drawing lessons from “Disengagement 2005” in the event that the government of Israel decides to evacuate additional settlements at a later point.

From this perspective, the present study is a continuation of the previous one, published by the Israel Democracy Institute about two months before the announcement of the disengagement plan.¹ At the time, it was a position paper dealing with what was ostensibly a theoretical issue. The present study seeks to use the actual event of “Disengagement 2005” as a basis for conclusions regarding the core issue: the political and social ramifications of evacuating settlements in Judea, Samaria, and the Gaza Strip. Accordingly, we have retained the title of the original paper from 2003, adding the subtitle: “Disengagement 2005 as a Test Case.”

1 Yair Sheleg, *The Political and Social Ramifications of Evacuating Settlements in Judea, Samaria and the Gaza Strip*, Position Paper no. 5E, Jerusalem: The Israel Democracy Institute, 2004.

For the same reason, the chapters are divided along thematic rather than chronological lines, based on the major issues that emerged from “Disengagement 2005”, in an effort to study these issues in depth and derive lessons from them for the future. The topics are as follows: the form and content of the decision-making process surrounding the evacuation; the debate over the nature of the compensation (its amount and whether it should take the form of money or alternative settlements); the involvement of the army in the act of evacuating civilians, particularly since Israel’s IDF is a “people’s army” whose conscripts include opponents of the disengagement; the nature of the protests carried out by opponents of the evacuation, and the attitude of law enforcement bodies toward the protesters’ activity; the status of the evacuees two years after the evacuation, and an examination of the rehabilitation process in general; and the impact of the evacuation on various sectors of the Israeli public: *haredi* (ultra-Orthodox) settlers in Judea and Samaria, who will be facing the threat of evacuation in the future; religious Zionists, who constituted the bulk of the evacuees, as well as the majority of the opponents of disengagement; and Israeli society at large. Lastly, because Israeli society has undergone two further traumas since the evacuation that are relevant to the relationship between the religious Zionist community and society as a whole – the clash in Amona in February 2006, and the Second Lebanon War in July of that same year – the effect of both these events on trends that evolved following “Disengagement 2005” was also examined.

The paper focuses on the grim state of the evacuees two years after the disengagement. It also details the emergent nuances in attitudes toward the state and its institutions among various theological streams within religious Zionism – those who continue to espouse the worldview that preaches the religious sanctity of the state; those who distinguish between the state (which they still value) and compliance with the governing

authority; and those for whom the disengagement sparked a feeling of estrangement from the state and a decidedly post-Zionist mindset. The assessment which emerges from the study is that in Torah-observant circles that responded theologically to the cataclysm of the disengagement, ideological shifts indeed took place, but not necessarily a crisis. The change itself, and even the rumblings against the state, testify to the community's vitality. By contrast, it is actually many "middle-class" religious Zionists, whose world is not structured in theological terms, who are apparently experiencing a more significant crisis: they do not possess an alternative ideological narrative to the Zionist one, yet they believe that Zionism is in danger, and at times feel betrayed on the societal level by their non-religious counterparts. As a result, a decline in the motivation to volunteer and to contribute to the country is experienced within this community, even if it is not coupled with a fundamental theological declaration of a change in attitude towards the state.

The following key recommendations are included in this policy paper:

- In general, care should be taken to avoid a broad evacuation; it is preferable to first attempt to pursue political avenues, including allowing the settlers the possibility of remaining in their settlements even under Palestinian sovereignty. Alternatively, the number of evacuees should be kept to a minimum.
- A "special majority" should be required for Knesset votes on the evacuation of settlement communities or, at the worst, a simple majority of Knesset members.
- The preferred form of compensation should focus on the construction of alternative housing as a community and not on monetary damages.

- The timetable for an evacuation must be lengthy enough to take into account the establishment of alternative communities (at the very least, temporary ones).
- To the fullest extent possible, the evacuee recovery program should be implemented by members of their own community or individuals with a similar value system and not by outside “professionals,” however qualified and highly motivated they may be.
- Future evacuation administrations should be given independent resources and authority so that they will not be dependent for every decision on government ministries, with their customary bureaucracy.
- It is preferable for an evacuation to be carried out by the police rather than by soldiers.
- The willingness of evacuees to cooperate with state bodies in the process of their rehabilitation should be encouraged, even though they are allowed to exercise the right to wage a legitimate political struggle against the evacuation itself.
- Efforts should be made to institute a central leadership of settlers and evacuees to serve as a single body for dialogue with the authorities. At the same time, this leadership should try to establish its authority over all the opponents of evacuation, including extremists, and promote ongoing discourse with all groups.

